

© (карагаев)2 карач. 1619-дхр.
Ш78

МИХАИЛ ШОЛОХОВ
ДОН ХАПАРЛА

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

ДОН ХАПАРЛА

ДЖАШ ТЁЛЮГЕ САЙЛАМА ЧЫГЪАРМАЛА

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск, 1975

Р 2
Ш 78

Къарачай тилге ТОХЧУКЪЛАНЫ ХУСЕЙ кёчюргенди
(1957—1970 джыл)

КЕСИМИ ЮСЮМДЕН

Алгъынныгъ Донской Аскер областда Вёшенская стансени Кружилин хуторунда 1905 джыл 24 майда туугъанма. Атам—оруслу, анам—украинлы.

1918 джылгъа дери окъугъанма—алгъын приходской школда, андан сора гимназияда, алай а ол заманда башлангъан граждан къазауат мени окъуууму бёлген эди, эмда 1918 джылдан ишлеб башлагъанма. Стансе ревкомда, ЧОН-да (Часть Особого Назначения) продотрядда къуллукъ этгенме, джюк джюклеучю, къара ишчи болуб ишлегенме. Беш джылны ичинде кёб санагъатны алмашдыргъанма.

1923 джылдан джазгъанларымы басмалаб башлагъанма. Ол замандан тебреб литература ишим джашауумда мени баш санагъатым болгъанды.

Вёшенская стансе.

М. Шолохов.

Ш 78

М. Шолохов. Донские рассказы. Ставропольское книжное издательство (Карачаево-Черкесское отделение), 1975.

184 с. с илл.

Донские рассказы с русского на карачаевский язык переведены с книг Михаила Шолохова «Слово о Родине», издательство Министерства Обороны СССР, Москва, 1965 г. и Михаил Шолохов, «Донские рассказы» и «Судьба человека», издательство «Детская литература», Москва, 1967 г.

Р 2

Карач 1619

СЫНАУ

Двина областа бир уездни
джашауунда болгъан зат

— Мен унутмагъан эсем, сиз, джолдаш Тютиков, партияны алгъыннгы члени эдигиз,—деди РКСМ-ни укомуну секретары, аны аллында олтургъан, кенг пальтолу, кеси кесине алаамат кёрюнген, джау кюч-леген кёзлю адамгъа.

Ол эски, алакытай тышлы, тюгеннген таянчакъ шиндикде тесукъа этди эмда джунчуяракъ мурулда-ды:

— Да-а... билемисе, мен...м-м-ма... сатыучукъ бла кюрешгенме, сора, мени... узун сёзню кыс-хасы, кесими разылыгъым бла партиядан чыкъгъан-ма.

— Мен ма бу затны айтыргъа излеј эдим сизге: волостной ячейканы секретары Покусаев станциягъа дери сизни бла бир арбада барлыкъды. Ол эл мюлк выставкагъа барады. Мен кесим аны бек аз танийма, ол себебден, сенден, партияны алгъыннгы членинден, ма бу затны тилерикме. Бирге къуру экигиз барлыкъсыз, сиз кесигизни былай «нэпман» кибик этигиз да (сизни тыш къарамыгъыз да аллайгъа бек иги келишеди), сора анга сездирмей, бек таб джарашдырыб джаншагъыз. Сизге ийнанырча этигиз. Аны комсомолгъа къаллай къарамы болгъанын, аны коммунист ийнамлыгъын билигиз. Джашырмай, ичин айтырча этерге кюрешигиз, сора станциядан манга билдиригиз.

— Айтыуунгдан, бу бир тюрюлю бир гитче политика экзаменингди,— деди Тютиков, семиз джелкесин таукел силке эмда ышара.

Секретарь, Тютиковну ашыра, босагъа юсюнден къычырды:

— Барлыкъ джеригизге сау-эсен джетгенигизни джазарса!

Ингирди. Джолда. Балчыкъды.

Покусаев, узун аякъларын арбаны кюбюрюнден салындырыб, арбаны бирча дыгъырдагъан тауушу бла джукъусураб келеди, аны джукъа чечек табы бетинде аджашхан келеккеле кёрюнедиле. Тютиков хоншусуна кёб къараб турду, сора чемоданчыгъындан ётмек, къыйма, агурчала алыб, уллу джаякъ таууш этдириб тебреди. Покусаев аязыды. Бир джанына джампаяракъ олтурду, атны джулкъунган саурусуна сагъышлы къарай, джолгъа чыгъарны аллы бла ауузланыргъа унутханын эсине мыдах тюшюрдю.

— Выставкагъамы бараса?— деб ёкюрдю Тютников, ауузундагъы уллу къабынын джута.

— Хо.

— Хы, къалай телиликди. Адамла ашарыкъ табмайдыла, ала уа — выставка этедиле.

— Выставка эллилеге уллу хайыр келтирликди,— деди эриннген ауазы бла Покусаев.

— Тели сандыракъла этиудю ол.

Покусаев аягъын тартынганча жъымылдатды, алай а джукъ айтмады.

— Керексиз, артыкъ затны этедиле. Ма, сёз ючюн, ол комсомолла. Ала хулиганладыла! Аланы эртде огъуна орунларын табдырыргъа керек эди.

— Керексизни джаншама. Аллай сёзле ючюн кёзлюклеринг ууалыргъа болурла.

— Власть мени къолумда тюлдю ансы, мен аланы аналары къайда болгъанын танытыр эдим. Комсомолчулагъа — ол начаслагъа уа мен иги рецепт джазар эдим! Ала аллай джаманладыла, аллахсызладыла!

Узакъда станцияны от джарыкълары кёрюне башладыла. Тютиков а, къыймадан къарыла, аллахсыз комсомолчулагъа урушханын, алагъа не аман къуялгъанын тохтатмай бардырыб турду.

— Хауа флот къурау деген ётюрюкню чыгъаргъандыла! Ол ксрехатланы адамыча артларын къыздырыргъа керекди!— деди Тютиков, кёзлюклерини къыйыры бла Покусаевге сёдегей къарай.— Эмда саулай башчыларын...

Алай а анга бу сёзюню ахырына джетерге буюрулмады. Покусаев секириб ёрге къобду, джукъ айтмагъанлай, къатангы сшюню бла хоншусуну кесине базгъан джелкесинден басды.

Эки адам тѣнгек, дугача тогъай бурулуб, балчыкъ-гъа доб деб тюшдюле. Арба да тохтады. Тамам кѣлю бла къоркъгъан Тютиков ѳрге турургъа умутланды, алай уллу ачуланган секретарь, мушулдай, узун бутларын джая келиб, Тютиковну сыртындан салды.

Бир-бирлерине къадалыб тургъан джоппуну тюбюнден хырылдагъан, ынгычхагъан тауушла эштилдиле.

— Уко-о-о-м... секретарь тилеген эди... ойнаб эте эдим...— деб къычырыргъа кюрешеди тунчукъду-рулгъан ауаз, анга джууабха уа ачуулу хырылдау, зынтхы машокну ургъанча, тунакы тауушла чыгъа-дыла...

«Джаш, ишексиз да, ышангылыды,—деб джазды Тютиков станциядан,— алай а...»—деб, ол кесини балчыкъ джугъу пальтосуна къарады, ауругъан тобу-гъуна тийиб кѳрдю, кѳбген эринлерин къымылдата, тауушсуз не эсе да бирлени шыбырдады,— алай а...»

Тютиков кѳзлюгюню сынган мияласына мыдах къарады, кѳк болуб тургъан эки кѳз арасын къалам бла къашыды эмда къолун умутсуз силкиб, джазгъанын былай бошады:

...ол затла бары алай болсала да, мен сау-эсен келдим».

ПРОДКОМИССАР

I

Округга областны продкомиссары келгенди. Кёгер-
гинчи ариу джюльюннген эринлерин бюсюреусюз
кьалтырата, ашыгыш айтады:

— Эсеблениб салынган санла бла санга ыша-
ныб берилген округдан джюз бла джарым минг пуд
мюрзеу амалсыз алыргъа керекди. Сизни джолдаш
Бодягин, мен тири, оюмлу кьуллукъчугъа санаб, мын-
да округда продкомиссар кьуллукъгъа салгъанма.
Ышанама. Болджал бир айды... Кёб турмай, трибунал
да келликди. Мюрзеу аскерге, центрге да ма былай
керекди...—деб, кьол аязы бла богъурдагъы бла кён-
делен сыз тартыб кёргюздю. тишлерин кьаты джыгъыр-

дата.— Берирге унамай мюрзеулерин джашыргъанлары — ышаннга салыргъа...

Джюльонинген башын энишге силкди эмда кетди.

II

Саулай округга, шорбат чыпчыкълача, джайылгъан телеграф столбала хапарладыла: разверстка.

Хуторла бла станселеде бай къазакъла — сабанчыла омакъ белибаулары бла беллерин къаты тартдыла, бирден аккылсыз оноулашдыла:

— Бошунагъа мюрзеу бериргеми?.. Огъай. Берлик тюлбюз...

Базалада, орамлада, кимге керек болса да леб, арбачыла кечеле бла сакълар айландыла, чечмелеча уллу, джарагъан бюртюкю будайны, он, джюз пудла бла чунгурлагъа, урулагъа басдырдыла. Хар ким да биледи хоншусу будайны къайда, къалай джашыргъанын. Джукъ а айтмайдыла...

Бодягин продотряд бла округну аулайды. Қызыу баргъан тачанканы чархларыны тюбюнде къар джырылдайды, кърау-бузлауукъ джабышхан чалманла артха чабадыла. Ингирги къарангы. Стансе — къалгъан станселечады, Бодягинге уа туугъан джериди. Алты джылгъа бир да тюрленмегенди.

Алай болгъан эди: исси июль, ырджылада сары дюккюкю тамза хансла, мюрзеу оруу барады, Игнашка Бодягинге онтёрт джыл болгъанды. Ол джалчы ишчилери, атасы бла бирге будайны чалкъы бла чалады. Атасы джалчыны урду, басханы тишин сындыргъаны ючюн, Игнат, атасыны къатына джууукъ барыб, тишлерин къаты кысыб айтды:

— Атам, сен итден туугъанса...

— Мен?!

— Сен...

Джумдуругъу бла уруб джыкъды Игнатны, болгъанын къан ырхым этгинчи туюдю. Ингирде, сабанладан юйге къайтхандан сора, атасы бачхада балий терекден бир таякълыкъ кесди, аны бутагъын, къабугъун ариулады да, сакъалын да сылай, Игнатны къолуна берди.

— Бар, джашым, дуниягъа айлан. Башынга акъыл джыйсанг, юйге къайтырса,—деб селеке этди.

Алай болгъан эди ол заманда,—бусагъатда уа тачанка бузлаукъ джабышхан чалманланы къаты бла джырылдаб барады, саламбаш юйле, боялгъан терезеле артда къаладыла. Бодягин атасыны бачхасында бусакъ тереклеге, юй башында хаман да ауузу кычырыргъа ачылыб тургъан, къанджал гугурукъга къарады; не эсе да бир зат тамагъына тыгъылды, солууун тыйды. Ингирде къонакъбайына сорду:

— Къарт Бодягин саумуду?

Ат кереклени джамай тургъан къонакъбай, тютюн саргъалтхан бармакълары бла базыкъ гетен халыны ийнени кёзюне сууурулуб тургъан халыгъа джалгъады да, кёзлерин сюзюлтдю:

— Байдан-бай болуб барады... Джангы нох къурагъанды, карт къатын эртде ёлгенди, джашы да тасды, къайда эсе да. Къарт пасыкъ солдат юйдегиледе тиширыулагъа чаба айланады...

Сёзюп самаркъаудан бери бура, дагъыда къошду:

— Башын тута биледи, деменгили адамды. Къайдан таныйсыз аны?

Эртденбла, шхуур ашай тургъанлай, ревтрибуналы джер-джерде айланыучу сессиясыны председатели айтды:

— Тюнене эки бай эл джыйылгъанда къазакъланы мюрзеу бермезге юретиб тургъандыла... Алагъа тинти-уол этген заманда къаршчылыкъ этгендиле, эки къызыласкерчини туйгендиле. Ачыкъдан, къалгъанлагъа юлгю болурча, кърюмдюк сюд этерикбиз эмда къагъарыкъбыз...

III

Трибуналы председатели, алгъын джыккыр, бёчке ишлеучю, халкъ юйню джер тенгли сценасындан, джангы къуршоуну бёчкеге ургъанча, зынгырдауукъ ауазы бла айтды:

— Ышанга салыргъа!..

Экеуленни эшик таба тебретдиле. Артдагъы ата-сы болгъанын таныды Бодягин. Джангыз тюрленнгени—сары сакъалыны къыйырларына чал ургъанды. Кюнде кюйген джыйрыкъ джелкесини артындан сымарлаб къараб оздурду, ызындан эшикке чыкъды.

Сакълауулну начальнигине айтды:

— Ма ол къартны манга бир чакъыр.

Къарт аллына атлады, мыдах муккур болду, джашын таныды. Кёзлери жарыкъджана тебреб, дагъы-да джукъланыб къалдыла.

— Қызылла бламыса, джашым?

— Ала блама, атам.

— Ха-а-а...—деб, башын бир джанына бурду. Тынгыладыла.

— Алты джылны бир-бирибизни кёрмегенбиз, атам, энди айтыр, сёлешир зат джокъмуду?

Къарт эки къаш арасын ачыулу джыйырыб айтды:

— Хазна зат джокъду... Экибизни сокъмагъыбыз башхады. Мени кесими мюлкюм ючюн энди мени ышаннга салыргъа керекди, кесими амбарыма джибер-мегеним ючюн,— мен контрама, биреуню гюрбелерин къазыб айланынган а законлуду, алаймыды? Тонагъыз, кюч сиздеди.

Продкомиссарны бет тюрсюню кёгерди, уууртлары къалтырадыла.

— Джарлыланы биз тонамайбыз, киши къыйыны бла бай болгъанланы уа, джукъларын да къалдырмай сибиребиз. Бютеу джашауунгда джалчыланы талаб, эмиб, биринчи сен тургъанса!

— Мен кесим да кече, кюн да ишлеб тургъанма. Саулай дунягъа белгилиди, къайда болса да, сенича калак айланыб турмагъанма

— Ким ишлеген эсе, ол ишчиле бла, эллилени власты джанлы болады, сен а алагъа къазыкъ бла тюбегенсе... Эшик аллынга джибермегенсе... Ма аны ючюн тыйыншлынга барлыкъса!

Къартны ичин уруб хырылдагъан тауушу тышына чыкъды. Аланы экисин ары дери бир-биринге байлаб тургъан халы юзюлгенча, назик ауаз бла айтды:

— Сен манга джаш тюлсе, мен санга ата тюлме. Атагга аллай сёзле айтханынг ючюн санга юч кере налат болсун, сен ассыгъа.— Тюкюрдю эмда тынгылаб айланыб кетди. Бара-барыб, ызына къысха бурулду, ачыуун джашырмай къычырды:—Тох-та, Игнашка... Бир тюбегенибиз болса, кёрюрсе! Хопрадан къазакъла сизни властыгъызын кёрутургъа келедиле. Аллах ай-тыб, ёлмей къалсам—сени джанынгы кесими къол-ларым бла суууруб алырма.

Ингирде стансени ары джанында, джел тирменни къаты бла, джоппучукъ болуб ёлген малланы мыллыкларын атыучу джаргъа бардыла. Комендант Тесленко, юллесин къакъды да, къысха айтды:

— Бери джаргъа джууукъ туругъуз...

Бодягин джолну кыйырында кём-кёк солум къарны тилкем-тилкем кесген чана джаякълагъа къарады да тунакы айтды:

— Ачыуланма, атам...

Джууаб сакълады.

Шум, джукъ да джокъ

— Бир... Эки... юч!..

Тирменни ары джанында ат юркдю да артына тартды. Чана дукъурлу джолда къоркъуулу бир джанына джанбаш да болду, бурулду, алай болса да боялгъан дуга чёкген къарны кёк чарсында силкиниб кёб барды.

IV

Шорбат чынчыкълача чынгашыб, саулай округга джайылгъан телеграф столбала хапарладыла: Хопрада восстание. Исполкомгъа от салгъандыла. Къулдукъчуланы кимин кесгендиле, кими къачханды.

Продотряд округга кетгенди. Бодягин бла трибуналны коменданты Тесленко суткагъа станседе къалгъандыла. Мюрзеу бла ахыргъы арбаланы мюрзеу джыйылгъан нунктлагъа ашырыгъа ашыгъадыла. Эртденден огъуна къаты боран башланды. Булгъанды, чулгъанды, стансени акъ букъугъа бояды. Ингир

ала площадха джыйырма атлы келди. Қлиса кѳонгу-
раулары кючлю кѳагѳылгѳан тауушлары кюртге
батыб тургѳан стансеге дженгил джайылды. Атла
кишнейдиле, итле улуйдула, джюрек аурутхан, кѳу-
лак к сасытхан кѳонгурау тауушла...

Восстание. Сыйдам табхырны башы бла эки атлы
кеслерин кѳатдырыб, кючден аудула дуппурдан. Дуп-
пур тюбюнде кѳпюрге ат аякѳ тауушла. Бир джоппу
атлы. Алларында келген офицер, асыл-тукѳумлу узу-
наякѳ байталны кѳамчи бла уруб, алагѳа силкинди.

— Кѳутулмазла коммунистле!..

Дуппурну ары джанында узун мыйыкѳлы украин-
лы Тесленко маштакѳыргѳызлыны джюгенин бош-
лай:

— Айхай, джетмей а,— деди.

Атлары аядыла. Хылы-мылы джоллу сыртлыкѳ
отуз верстагѳа созулгѳанын биледиле.

Кѳуууб келгеиле, кѳулакѳ юзюлгенча, чабышхан-
дыла. Кюн батхан джанында ингирги кѳрангы, джер-
ни кѳыйырына джетиб, муккур бюгюлгенди. Стансе-
ден юч верстада кѳулакѳчыкѳда, джабагѳылы кюрте
адам болгѳанын эследи Бодягин. Кѳатына джетиб,
хырха кѳычырды:

— Не затха чѳгюб тураса былайда?

Гитче джашчыкѳ, балаузча, кѳгериб кѳымылдады
Бодягин кѳамчинн силкди, ат кесин аллына урду, теп-
чилдей, джууукѳ барды.

— Бузларгѳамы сюесе, шайтан бала? Кѳайдан
чыкѳгѳанса былагѳа?

Атдан тюшюб, энишге ийилди, аз ангылашхан та-
уушчукѳ эштди:

— Мен. акка, сууукъдан ёлеме... Ёксюзме мен... кир джерсиз айланама.

Тиширыу кофта джылтыргъан кесекни башыпа джабаргъа кюрешди эмда къымсыз болду.

Бодягин, джукъ да айтмай къысха тонуну тюймелерин тешди, жаргъакъ тѣнгекчикни этек тюбюне чырмады, сескекленген атха миналмай кѣб кюрешди.

Андан сора энтда атланы джибердиле. Джашчыкъ тон тюбюнде джарашды, джылына башлады. Къайиш белибаудан къаты тутханды. Атла джюрюшню эслерча, сериуюн эте тебретиле, хырылдайдыла, бѣлюб-бѣлюб кишнейдиле, ардан джууукълашыб келген аякъ тауушланы сезе.

Тесленко, Бодягинни атыны джалындан тута, къаты джел ургъан къатыш кычырды:

— Джашчыкъны ат да къой! Эштемисе, итни баласы? Ат, алайсыз бизни джетиб тутаргъа боллукъдула!.. — Алай айтыб, аман табханын куюб урушду, Бодягинни кѣгерген кѣолларын къамчи бла уруб кюрешди. — Джетедиле — тутарыкъдыла!.. Ол сабий да, сен да отда кюерикле!...

Атланы экисини да кѣмюкленген башлары теп болдула. Тесленко къан чыгъаргъынчы тюйдю Бодягинни кѣолларын. Ол да буюкъгъан бармакълары бла джашчыкъны тѣнгекчигин кесине кысды, джюгенни билеклерин ат джерни къашына байлай, наганына узала айтды:

— Джашчыкъны атарыкъ тюлме, бузлаб къаллыкъды!.. Менден джанла, сен къарт сылыкъ, ѳлтюрлюкме!

Узун мыйыкълы украинлы, джюгенни тарта, джылаб айтды:

— Къачыб къутулургъа мадар джокъду. Болур болду!...

Бармакъла кесиники тюдюле, айтханын этмейди-ле: Бодягин тишлерин кыжылдатады, джашчыкыны ат джерге кенделен салыб, белибау бла байлай, де-менгилимиди деб, тийиб кёрдю да, атны джибере, ышарыб айтды:

— Джалындан къаты тут, макъа балачыкъ!..

— Уллу бычакъны кыны бла атны терлеген сау-русуна урду. Тесленко бармакъларын узун мыйыкъ-ларыны тюбуне сукъду, аманлыкъчыча, ачы тукъум сызгъырды. Юслеринден джюк къораб, дженгиллениб чабыб баргъан атланы ызларындан ала кёб къараб турдула. Сора экиси да бир джерге джатдыла. Кызыу бирден шок атыу бла тюбедиле ала сыртлыкъны тю-бюнден бери кёрюнген бёрклеге.

* * *

Юч сутканы джатдыла. Тесленко джууулмагъан маймёз ич кенчеги бла, эки къулагына дери кесилген ауузунда бузлагъан кёмюкю къан гулмак джоппу ёр-ге кёкге къараб джатады. Дангыл тюзде болуучу тук-баш чыпчыкъла Бодягинни кымыжа кёкюрегинде бир да къоркъмай ары-бери чынгайдыла; джыры-лыб ачылгъан къарнындан эмда бош этилген кёз къууушларындан къара кёбекли арпаны ашыкъмай чёблей эдиле.

ИЛЮХА

I

Ол айюлеге уугъа барыудан башланды.

Эгеч Дарья чегетде отунчукъла эте, адам ёталмазлыкъ шындыкга кириб, анда айю уягъа кириб къалыргъа аздан къалгъанды. Дарья къоркъакъ тюлдю, таукел къатынды—уядан узакъ болмай, джашчыгъын сакълауулгъа къойду да кеси мукъут болуб элге чабды. Чабыб келди да—эм алгъа Никитич Трофимни юйюне джетди.

— Хозяин юйдемиди?

— Юйдеди.

— Айю уягъа тубегенме... Ёлтюрсенг — джартысына къошарса.

Трофим Никитич аны аякъларындаи башына дери, андан сора башындан аякъларына дери сымарлаб къарады, ийнамсыз айтды:

— Алдамай эсенг — элт, хайырны джартысы сеникиди.

Эрлай тебретиле да бардыла. Дарья алда сюркеледи, Трофим Никитич джашы Илья бла бирге артдан барадыла. Джетдиле, алай а иш таб болмады, оюлду: къарны дженгиген ана айюню уядан къозгъадыла, хазна къалмай, тиреб атханча атдыла, алай болгъанлыкъгъа, чуруму керти эрши тукуъм мараялмагъанларымы болду, огъессе неда бир башха бир кёрюнмеген затмы болду, не эсе да, уралмадыла, джаныуарны ийиб къойдула. Трофим Никитич кесини эски берданына кёб къараб турду эмда селеке, кюлкю эте тургъан Ильягъа къынгыр къарай, аманла айтыб урушду, ахырында былай деди:

— Джаныуарны алай джибериб къояргъа бир амал джокъду. Чегетде джатаргъа керек болабыз.

Эртденбла айю къалын джаш нарат зыгытны ичи бла кюн чыкъгъанига, Глинищевск чегетге кетгени ачыкъ болду. Ары-бери бурулуб къатышхан ызы джангы къарда бек ачыкъ тюшгенди; Трофим бла джашы ол ыз бла эки сутканы айландыла. Сууукъну, ачлыкъны да чегер ючюн къалмадыла—азыкълары экинчи кюнде огъуна бошалгъан эди,—ючюнчю кюнюнде тала къыйырда, ёксюзча, кеси аллына мыдаланнган къайын терекни тубюнде тургъан ана айюню, билмей тургъанлай, къакъдыла. Ма былайда Трофим

Никитич онджети пудлукъ мыллыкны бир джанына тынч аудура тургъан Ильягъа къарай, биринчи кере айтды:

— А джаш, сени уа къарыучугъунг бар кёреме... Санга къатын алыргъа керекди, мен къартайыб барама, къарыусузма, джаныуарлагъа айланалмайма, атхан заманда да джангылыч этеме — кёзлериме джыламуку уруб къалады. Кёремисе, бу джаныуарны къарнында балала, тукъумлукъ барды... Адамда да аллай хал барды.

Илья къан джугъу бычакъны къаргъа чанчды да терлеген чачын мангылайындан артына сылады, кёлюне келди: «Хы, башланады...»

Таб ма андап башланды. Хар кюн сайын атасы, анасы Ильяны къатыдан къаты къысыб тебретиле: къатын ал, къатын ал, заманынг джетгенди, ананг къартайгъанды, ишге джарамайды, анга болушлукъгъа юйге джаш нох керекди... — Дагъыда аллай кёб затланы айтадыла.

Илья, печге олтуруб, мушулдай эмда тынгылаб турду, сора къоймай бездиргенлеринде, къартлагъа да айтмагъанлай, мычхыны аузуна машок байлаб тинтди, балта эмда башха плотник кереклени да джыйыб, джолгъа чыгъаргъа хазырланды, кеси да алай бош джол тюл, ара сахаргъа, анда булкала этген «Моссельпромда» сатыучу болуб ишлеген ата къарнашы Ефимге барыргъа.

Анасы уа кесини айтыуун къоймайды:

— Санга, Ильюшенька, бир иги келинлик къаратгъанды. Ол санга да иги болуб, джараб къаллыкъ эди, кеси да тамам бишген алмачыкъды. Сабанлада

ишлерге да боллукъду, ариу сёзю бла кьонакъгъа да къарай билликди. Сёз тауусургъа керекди, ансы биреуле алыб кетерге боллукъдула.

Джашны башын аурутуб кьойдула, аны къайгъы басды, ол къатын алыргъа бир да суймейди, айхай кеси да, тюзюн айтсакъ, аны джюреги ушатхан къыз джокъду; джууукъ эллени къайсына къарасанг да, аны джюрегине келишген бири джокъду. Анга къатыннга тюкенчи Федюшинни къызын дегенлерин билгенинде уа ахырына дери чюйреленди.

Эртденбла ашыкъ-бушукъ ауузланыб, ахлылары бла саламлашды эмда джаяулай станциягъа атланды. Анасы саламлашыб айырылгъан заманда джылады, атасы уа чал къашларын туюб, ачуулу эмда хыны айтды:

— Керексизге айланыргъа къалай сюесе, Илья, бар, алай а юйню джокълама артда. Сен комсомолгъа бек сингиген киби кёрюнесе, хар заманда да ала бласа, ол джаманла бла, алай эсе, къалай билсенг алай джаша, мен мындан ары санга оноу этмем...

Джашыны ызындан эшикни этди, терезеден тюз кенг орамда Илья къалай баргъанына къарады, къарт къатынны ачуулу джылагъанына тынгылай, кесин джыйырды эмда ахсыныб кёб турду.

Илья уа, элни къыйырына чыгыб, индекни къатында олтурду эмда кюлдю,— Настяны — ол сёз айтылгъан келинликни эсине тюшюре. Манашкагъа бир бек ушайды: эринлерин къуджур къубултуб, таймаздан ахсыныб, табыныб турады бир уахты намазны — клисагъа барыуну джибермез, кеси уа — ачыгъаны озгъан тылы.

Москва Костромагъа тенг тюлдю. Ал кёзюуде Илья хар автомобиль тауушдан да кьоркъа эди, шу-уулдаб келген трамвайгъа къарагъаны сайын да илген эди, артда уа юренди.

Ата къарнаш Ефим аны плотник ишге джарашдыргъанды... Бир джолда кече, иги кечирек, Плющихи орамда саргъылдым джаннган фонарланы шыкьыртсыз тизгинлерини тюбю бла ишден юйге къайтыб келеди. Джолну кысхартыр ючюн къарангы кынгыр мюйюш орамчыкъгъа бурулду эмда бир къабакъ эшикни тюбюнде тунакы кычырыкъ, аякъ тауушла эмда биреуню джаягъына урулгъан таууш эшитди.

Илья дженгил атлады, къабакъ эшиклени кёлекке къарангы тюблерине къарады, къараса: эшикни къангаладан этилген джыйышхан мылы къабыргъасыны къатында бир силегейли эсирген, элтир джагъалы пальтосу бла, не эсе да бир тиширыуну юсюне битиб, болгъанына узала эмда къарылыб былай айта туралды:

— Хы-хы... эркинлик бер, мени багъалым... бизни ёмюрде бу зат алайды, болады... билесе, бу бир кысха болджаллы насыбды.

Илья элтир джагъаны ары джанында кызыл джаулыкъчукъну эмда тамам кьоркъгъан, джыламукъ бла суймеген, ачыудан толгъан кызы кёзлени кёрдю.

Илья эсиргенни къатына барды, сермеб элтир джагъасындан тутду эмда мурулдаргъа кюрешген джигитни къабыргъагъа урду. Эсирген созуб ычгычады, болумсуз къарамаы бла, кеси аллына мынгайгъан ууаныкча. Ильягъа ёшюн бурду, алай джашны

анга джаныуарча джити къарагъанын эслегенинде, ызына бурулду, абына, ызына къарай эмда джыггыла-тура, мюйюш таба къачыб кетди.

— Сау бол, джолдаш... Бек сау бол!

— Ол сени къойшунгу къазыб кюрешгеними ючюн?—деб сорду Илья, джунчуулу тюрлене.

— Эсирген ит...— кесин тагъыб. Джангыз къараб да кърмегенме мен...

Къыз кесини адреси болгъан къагъытчыкъны аны кьолуна сукъду да Зутовск площадьда джетгинчи хаман айтыб барды:

— Кел, джолдаш, бош заманынгда. Бек кьюуаныкъма...

Андан сора ол бери къысха-къысха келиучю болду. Къабыргъада къагъытлары онгиган эмда Ильични портрети болгъан комнат аны джюрегине иги илешди. Бир кюн ишден сора барыб, аны бла иги танышды. Андан сора уа иши бошалгъанлай барыб, аны бла олтурургъа, Ильични хакъындан хапарлагъа тынгыларгъа эмда аны кёк ала кёзлерине къараргъа джюреги тартханлай турду.

Шахарны орамлары джазгъы кирлилик бла бирге чакъдыла. Бир кюн ол ишден сора тюзюнлей барыб къалды, кереклерин да эшикни къатына салыб, эшик сабха узалгъанлай санларына исси урду, ол таныгъан кыййсыкъ хат бла: «Бир айгъа командировкагъа Иваново-Вознесенское кетдим» деб джазылыб тура эди.

Къарангы басхыч тутхучла арасына къарай, басхычла бла энишге тюшюб кетди. Тансыкъдан джюреги чанчды. Къачан келлигин эсебледи эмда ол

сакъланган болджал джууукъ бола баргъаны сайын ашыгыуу да ол къадар ёсуб барды.

Байрым кюн бармады, эртденбла, джукъ да ашамагъанлай, чагъа тургъан бусакъланы къалын ийислери бла толгъан таныш орамчыкъгъа кетди, къызыл джаулукъчукъ бла озгъанлагъа барына да къараб, ашырыб турду. Ингир ала аны орамчыкъдан чыгъыб келгенин кёрдю эмда кесин тыялмай, аллына чабды.

Илья бир джолда, шабат кюн, анга келди, алтынчы этажгъа чыкъды, кирленген эшикте—«Анна Бадрухина» деб джазылыбды. Эшик къатында сюелиб тохтады, къарангыда къолу бла чучхуду эшик сабны излей эмда акъыртын къакъды. Эшикни къыз кеси ачды, босагъада тохтады, къамагъанча къарай, сора таныды, ышарыб джарыды.

— Келигиз, келигиз.

Илья, уялгъанын кетере, шичдикни къыйырына чёкдю, тегерегине къоркъуб къарады, соргъан сорууларына джунчуб, къыйналыб, халахоста джууаб этди:

— Костромчума... плотникме... хайыр этерге келгенме... Манга джыйырма бла бир джыл болгъанды.

Ачыкъдан къатын алыудан, динчи келинликден къачыб келгенме деб, туурасын айтханында уа, къыз хайда кюлюб турду:

— Айт, энтда бир зат.

Аны кюлгенден джарыгъан къызыл бетине къарагъанында, Илья, къолларын аллю-гюллю силке, кеси да кюлдю, хар затны барындан да кёб айтыб турду эмда экиси да джашлыкъ, джазгъы кюлюу бла бирден кюлюб, хапарларын бёлюб турдула.

Этда аны блады — не квартиринде неда комсомол клубда да биргедиле. Алай бла Ильяны эджиклеб окъургъа юретди, андан сора джазаргъа да. Ручка Ильяны къолунда, бусакъ чапракъ аязда къалтырагъанча, къалтырайды, къагъытха тамгъала тюшюреди, къызыл джаулукъчукъ къатында анга джууукъ ийилсе, Ильяны башында къазан къайнагъанча, къулакъ джанында гюрбеджи кърюк гюрюлдегенча болады.

Ручка бармакъларында чыпгайды, къагъыт бетде Илья кесине ушаш кенг джауорунлу, муккур харифле джазады, кёзлеринде уа—тубан эмда тубан...

Бир ай озгъандан сора Илья постромкомну ячейкасыны секретарына, мени РЛКСМ-гъа членнге алыгъыз деб заявление берди, кеси да алай бош заявление тюл, Ильяны кесини къолу бла джазылыб, къагъытха сюрмеден бурулуб чыкгъан джонгурчалача тюшген къынгыр эмда бурма тизгинлери болгъан заявление.

Андан сора бир ыйыкъдан Анна аны алты этажлы мазаллы юйню эшик аллында сюелиб тургъанын кёрдю эмда, къууаныб, джарыкъ къычырды:

— Салам, джолдаш Ильягъа! — комсомолчугъа..

IV

...Хайда, Илья, заман эки сагъатды. Санга юйюнге барыргъа заман болгъанды.

— Тохта, неда джукъудан тоймай къаллыкъды дебми къоркъаса?

— Алайсыз да мен джукъламагъанлы экинчи кечен. Бар, Илья.

— Эшикле бир бек балчыкды... Юйде да хозайка юреди: «Къайда болса да айланады, менге уа сизге барыгъызгъа да эшик ачыб, эшик этиб турургъа керек болады»... дейди:

— Алай эсе, эртде кете тур, кече арагъа дери олтурма.

— Сенде, къалайда болса да... бир джерде джатаргъа болмазмы?..

Анна стол джанындан ёрге турду да, джарыкыгъа сыртын айландырды. Мангылайы джыйырылыб, къынгыр сыз кёндеден тюшдю.

— Сен билиб къой, Илья... Манга кесинги киршерге кёзлей эсенг, къораб кет бусагъатдан. Сен бу арт кюнледе не умут эттенинги эслеб турама. Мени эрли болгъанымы билиб къой. Эрим Иваново-Вознесенскеде тургъанлы тёрт ай болады, мен да бу кюнледе ары кетерикме.

Илья башха болмай эринлери кюйгенча болуб мурулдады.

— Сора се-ни эр-инг-ми бар-ды?

— Хо, бир комсомолчу бла джашайма. Мен аны эртдерек айтмагъаныма бушуу этеме.

Ишге бармай эки ыйыкны турду. Кёбюб, жёгсриб, орундукыгъа джатыб турду. Сора бир джолда ёрге къобду, къабыргъада къалын къонуб тургъан букъуну бармагъы бла сюртдю эмда сюзюлюб, къыйыкышарды.

Ячейкада джашла келгенинде кёб сордула:

— Сени не ауруу тутханды? Сен, Илюха, къабырдан чыкыгъан ёлюкчаса. Нек саргъалгъанса сен?

Клубну коридорунда ячейканы секретарына тюбеди.

— Илья, сенмисе?

— Менме.

— Къайда тас болганса?

— Ауругъанма... Не эсе да башым ауруду.

— Бизде бир командировка барды, агроном курслагъа, разымыса?

— Да мен бек аз окъуулума да... Ансы бек да сюйюб барыр эдим...

— Хомухланма! Анда окъуу да боллукъду, хайт десенг окъутуб къоярла...

* * *

Бир ыйыкъдан сора бир ингирде Илья ишден сора юйге да къайтмай курслагъа бара турганлай, ызындан таууш этгенни эшитди:

— Илья!

Ызына къараса: ол Анна, анга джетиб келеди эмда узакъдан ышарады. Ол аны къолун къаты къысды.

— Къалай тураса? Окъуйса деб эшитгенме, алаймыды?

— Аз-аз джашагъан да, окъугъан да этеме. Окъургъа юретгенинг ючюн сау бол.

Экиси да бир бири къатында барадыла, алай болганлыкъгъа къызыл джаулукъчукъ къатында джууукъ болганлыкъгъа башы алгъынча тегерек айланмайды. Саламлашыб айырылырларыны аллы бла бир джашына къарай, ол Ильягъа сорду:

— А ол аурууунг а джазылганмыды?

— Джерни тюрлю-тюрлю аурууладан къалай багъаргъа кереклисин окъуйма, а ол а...— деб, къолун силкди, иш кереклерин онг инбашындан сол имбашына салды эмда, ышара-ышара, ауур-ауур доббас атлай кетди.

АЛЕШКАНЫ ДЖЮРЕГИ

Къургъакълыкъ бир-бирини ызындан эки джайны элчи тюзлени къара топуракъ этгинчи джалады. Эки джайны бир-бири ызындан къыргъыз тюзледен хатерсиз восток джел уруб турду, сабанланы саргъалгъан чачларын къалтыратды эмда эркишилени къуругъан сабанлагъа къарагъан кёзлеринден чыкъгъан къызгъанч, ачы эркиши джыламукъланы къурутду. Аны ызындан ачлыкъ атлаб келе эди. Алешканы кёлюне ол улуу кёзсюз адамды деб келе эди: ол джолсуз келеди, къоллары бла поселкалагъа, хуторлагъа, станселеге узалыб къармайды, адамланы

бууады, эмда ма дженгил огуна, зыбыр кюллары
бла Алешканы джюрегин да ёлтюрюрге джетдирир
кибик кысады.

Алешканы уллу, энишге салынган кярны, кёб-
ген аякълары...

Кёксюл-кызыл балтырына бармагы бла ти-
йеди, ал бурун акъ чунгурчукъ болады, андан сора
акъырын—чунгурчукъланы башларында хыппилле-
ча тери кёбеди—кюргъакъ болгъан балий терек
къабукъча. Кёзлери ичлерине алай терен батханды-
ла, джукъусуз чунгурлача кёрюнедиле. Алешкагъа
онтёрт джыл болгъанды. Алешка ётмек жёрмегенли
бошинчи ай барады. Алешка ачдан кёбеди.

Эртденбла эртде, чыгыб келген баппакъ гокка
хансла чалман къатларында бал эмда джизги татлы
ийислерин джайгъан заманда, бал чибинле аланы
сары гоккаларында эсиргенча чайкъалгъан заманда
чыкъгъа бёленнген эртден джарыкъ шошлукъда зы-
нгырдагъан кёзюуде, Алешка джелде тентирей, ынг-
ычхай, индекге дери барды, андан ётерге кёб кюре-
шиб турду эмда чыкъдан терлеб тургъан чалманны
къатында олтурду. Къууаннгандан Алешканы башы
татлы тегерек айланды, джюрек ауузу аз чанчды.
Башы къууанчлы тегерек нек айланды десенг, Алеш-
каны кёк эмда кымылдаусуз аякъларыны къатында
алкъын сууб бошамагъан тай ёлюкчюк джата эди.

Хоншуларыны байталлары буаз эди. Иелери иги
къарамадыла, эмда эл джайлыкъда буаз байталны
къарнына хуторчу бугъа уллу мюйюзлери бла ур-
гъанында—байтал ташлагъанды. Джылы анасыны
къанын ичиб тургъан тайчыкъ чалман къатында
джатады: аны къатында, сингир болгъан къуу кюл-

лары бла джерге таяна, Алешка олтурады, эмда кюледи, кюледи...

Алешка аны алай тургъанлай кѣлтюрюб кѣрдю, къарыуу джетмеди. Юйге къайтды, бычакъны алды. Ол чалманны къатына джетгинчи, тайчыкъ джатхан джерге итле басыннгандыла, талашадыла эмда букъулу джерде саргъылдым этни ары-бери созадыла. Алешканы кыйыкъланган аузундан: «А-а-а...» деген таууш чыкъды. Абына, бычакъны булгъай, итлеге чабды. Ингичге ичегичиклеге дери барын да бир джерге джыйды эмда бѣлюб-бѣлюб юйге ташыды.

Алешканы гитче къаракѣз эгешчиги ашагъандай аурланыб, ингирге ѳлюб къалды.

Анасы джер полда бауурундан джатыб кѣб турду, турду да Алешкагъа бурулду, акъ учхун эринлерин кымылдата:

— Тут аякъларындан,— деди.

Алдыла. Алешка — аякъларындан, анасы бурма башчыгъындан, бачхаланы ары джанында индексикге элтдиле, юсюне бир жесек джер атаргъа кюре шеди.

Экинчи кюнюнде хоншу джашчыкъ орамчыкъди озуб бара Алешкагъа тюбеди, бурнун къаза эмда бир джанына къарай айтды:

— Леша, а бизни байталыбыз ташлаб къойгъанды эмда аны тайчыгъын итле ашагъандыла!...

Алешка эшиклеге таяна, джукъ да айтмай тынгылады.

— Сизни Нюраткагъызыны да итле индексден чыгъарыб, ичин ашагъандыла...

Алешка ызына айланды, джукъ айтмай эмда артына къарамай кетди.

Джалшчыкъ бир аягъында аммаджукка эте, аны ызындан кычырды:

— Мени анам алай айтады — попсуз эмда къабырлада болмай, башха джерде асыралгъанланы джаханимде шайтанла джыртыб ашарыкъдыла! Эшитемисе, Лешка?

* * *

Ыйыкъ озду. Алешканы тиш этлери иринледиле. Эртден сайын ол асыры ачдан Эчки эмчек агъачны джаулу къабугъун хаман ашаб кюрешгенден аны тишлери кымылдагъандыла, тебсейдиле, тамагъын а тартынуула кысадыла.

Юч кюнню ёрге къобмай джатхан анасы Алешкагъа шыбырдады:

— Лёня... бир барсанг а... бачхада лыбыталаны джыртыб келтирсенг...

Алешканы бутлары къауралачадыла — алагъа ишекли къарады эмда сыртындан джатды, эринлери ачыгъандан сёзлени узун созду.

— Мен, аначыгъым, алайгъа джеталлыкъ тюлме... Мени джел джыгъарыкъды...

Ол кюн огъуна Полька, Алешканы тамада эгечи, бай хоншу къатын Макаρχиха сууну ары джанында агородха чага этерге кетерин мараб турду, бачхала арасында баргъан сары джаулулкъну кёзлери бла ашырды эмда терезе бла аны юйюне кирди. Тюбюне шиндикни салыб, печге ёрледи, чоюнда къобуста шорпаны башы бла ичди, ичинде гардошларын бармакълары бла тутуб ашады. Ашдан тойгъанлай, печ-

ге таяныб джукълаб къалды. Макарчиха—уллу, огъурсуз къатын кюнортагъа келди. Польшаны кёрдю, бир къолу бла аны къатышыб тургъан чашчыгъындан бууду, бирси къолу бла темир итиуню алыб, аны башына, бетине, дыгъырдагъан кёкюрекчигине уруб турду.

Алешка кеслерини арбазларындан къараб кёрдю, Макарчиха, тёрт джанына къарай, Польшаны аякъларындан суйреб, крыльцодан къалай чыгъаргъанын. Польшаны юбкачыгъыны этеклери башындан ёрге созулгъандыла, а чашчыкълары уа арбазда букъуну сибириб барадыла эмда джерде къан джолчукъ этедиле.

Алешка чалманны эшилген тешиклеринден кёз къакъмай къарады, Махарчиха Польшаны эски оюлуб тургъан хуюгъа къалай атханына эмда ашыгъыш юсюне топуракъ жъуйгъанына.

* * *

Кечегиде бачхадан джер мылы, мурса эмда итил чапракъ ийис урады. Тозурагъан буруучукъну джаны бла битген мант башла таймаздан джолчукъгъа къараул болгъанлай турадыла. Кечеде Алешка бачхагъа чыгъады, Махарчиханы арбазына слюдача терезечикге, ай джарыкъгъа, бачхаланы бегиген чырпабаш чапракъларына кёб къараб турду эмда Макарчиханы арбазына акъырын барды. Амбар тюбюнде тагъылыб тургъан ит сынджырын зынгырдатды эмда чабды.

— Тохта!... Серке... Серко...— Алешка эринлерин джыйыра, ингичге сызгъырды, сора ит тохтады...

Алешка калиткагъа бармады, чалманны юсю бла

түшдү, эмда кьолу бла тие, сюркеле, башы хансла эмда чырпыла бла джабылыб турган погребге джетди. Таууша тынгылай сынджырчыккыны зынгырдаты. Погреб этилмегенди. Башын ачды, джыйырыла, басхышчыккы бла ичине түшдү.

Алешка Макаρχиханы аш юйден кьалай чартлаб чыккыганын эслемеди. Кёлегин ёрге джыя, чынгаб амбаргъа барды, тартыб арыш темир чомачаны алды эмда погребге мыллык атды. Башын энишге узатды, а Алешка уа чарс кёзлерин джумуб, тыкырдай турган джюрегине тынгылай, солууун алмай, кьошундан сютно иче турады.

— Ай, тамагынгы бууала бууарыккы! Сен не этесе, итни баласы?...

Ауурланган кьошун Алешканы сууккысурагъан бармакларындан дженгил ычхынды эмда басхычны кыйырына тийиб чачылды. Ташча түшдү Махарчына погребге...

* * *

Алешканы имбашларындан тынч кёлтюрдү, ктымсыз эринлерин кьаты кысыб, мюйюшге чыккыды, чалманны джаны бла суучуккыгъа дери барды эмда хыбыл тёнгекки суу кьатында балчыккыгъа атды.

Экинчи кюнюнде тройца байрамды. Макаρχиханы полу ийис этген хансладан толду. Эртденинде ийнекки сауду, аны сюрюуге кьошду, байрамгъа кысыучу, гокка кьоланлары болган джаулугъун алды, аны да кысыб Алешканы анасына барды. Сенцада эшикле ачылыбдыла, сибирилмеген комнатадан чирик ийис келеди. Кирди. Алешканы анасы орундуккыда джатыбды, аяклары джыйыбды, кьолу бла кёз-

лерин джарыкъдан джабыбды. Макарчиха джалын джугъу фыйгъамбар суратха кючлю табынды.

— Сау джашаймыса, Анисимовна!

Шум. Анисимовнаны ауузу кыйсыкъ ачылыбды, чибинле джаякъларына гитче тамгъала саладыла эмда ауузуну ичинде тунакы джызылдайдыла. Макарчиха орунду къгъа атлады.

— Кѣб заманны бийчелик этесе, наным... А мен, кертисин айтсам, сен кесинги юйюнгю сатарынг бла къалырынгы билирге деб желген эдим. Кесинг билесе—мени кызым джетгенди, кесиме кюсу алыргъа дей эдим... Да, сен джукълабмыса, огъесе?...

Къолу бла тийиб кѣрдю — эмда чыгъанача суу къдан кюйдю. Къоркъуб кычырды, ѳлгенден къачыб тебреди. Алешка, чыммакъ агъарыб, эшик къатында сюелиб турады. Эшикден тутубду, болгъаны къан, суу, балчыкъ джугъу.

— А мен саума, тѣтя... ѳлтюрме мени... Мен энди этерик тюлме алай!..

* * *

Ингирде букъуну бурма кюйюзлери басыб тургъан орамла бла, площадь бла, клисаны омакъ буруууну къаты бла кѣлеккеча барады. Алешка школну къатында кѣз-къаш туйген къаты агъач тереклени тюбюнде попха тюбеди. Ол клисадан келе эди, муккурланыб, машокда пирогла бла тузланнганланы кѣлтюрюб келе эди. Алешка эринлерин кыйыкъ эте, хырха айтды:

— Къачны хатери ючюн...

— Санга аллах берир!—эмда къаты бла атлаб кетди, муккурлана, абасыны этегине абына.

Суучукъну къатында кирпич сарайла бла амбар-
лада—мюрзеу. Арбазда къанджалбаш юй. Анда
Донпроткомну отуз эки номерли заготконторасы.
Къашбакъ тюбюнде — полесая кухня, патрон джю-
рютюучю эки ат джегилген эки арба, амбарланы
къатында адам джюрюуле эмда сюнгюлени ариулан-
магъан джитилери. Сакълауулла.

Алешка часовой ары бурулгъунчу, сакълаб, сора
амбарны тюбюне сугъулду. (Эртденбла огъуна къа-
раб, тешикледен сары будай акъгъанын кёргенди).
Эки ууучу бла бир мюрзеуню алды, джутланыб
ашады. Арт джанындан сёлешген ауаз эшитилгенин-
де эследи:

— Былайдагъы кимди?

— Менме...

— Кимсе сен?

— Алешка...

— Хайда, чыкъ бери!

Алешка ёрге турду, кёзлерин джумду, урлугъун
сакълады, къоллары бла бетин джабды. Кёб сирелиб
турдула. Сора ариу, джылы ауаз чыкъды:

— Алешка, джюр манга барайыкъ! Мени бишген
будайым барды.

Алешка къараб кёрдю: аны къынгыр бурнунда
мутхуз кёзлюклери эмда ачыуланмагъан ышарыуу.
Кёзлюклю узун бутлары бла ёлчелей атлайды. Алеш-
ка да абына эмда аллына джыгъыла, аны ызындан
барады. Загот конторада коридорну онг джанында
экинчи эшик, анда былай джазылыб:

«Политком Сеницын мындады».

Кирдиле. Кёзлюклю джау чыракъны джандыр-

ды, аякъларын кенг джайыб, къанга шиндикге олтурду, бишген будайы болгъан къошунчукъну эмда джарым шишада чёплеу джауну акъыртын Алешкагъа узатды. Алешканы бет'сюеклери къалай къымылдагъанларына эмда джаякъ этлери джыйырылгъанларына къарады. Андан сора ёрге турду эмда къошуну алды. Алешка гуммослу бармакълары бла аны къыйырындан къадалды. Башын къымылдата джыламсырады.

— Сен зарланган этесе, джут адам?!

— Зарланмайма, тели баш, кёб ашасанг, ёлюб къаллыкъса!

* * *

Экинчи кюнюнде заготконтораны арбазына Алешка танг ата келди. Атлаучулада джаякъларын бирбирине ура, олтуруб турду эмда эшигине «Политком Синицын мындады» деген джазыуу болгъан эшик ачылгъынчы эмда кюн тийгинчи, кёзлюкю босагъада кёрюнгюнчю сакълады.

Кёзлюкю тургъанында, кюн кирпич сарайны юсю бла аугъан эди. Ол крыльцогъа чыкъды эмда бурнун бери бурду.

— Сенден ийис нек урады, Алешка?

— Мени ашарым келеди...—деб мурулдады Алешка эмда кёзлюкюню тюбюнден ёрге къарады.

— Бусагъат биз басда биширейик, алай а... Алеша Попович, сен ийис этесе.

Алешка ачыкъ эмда деменгилин айтды.

— Мени Макарчиха туюб ёлтюрюрге джетдирген эди, энди иссиди эмда башым къурт болгъанды...

Кёзлюкю агъарды эмда къайтарыб сорду:

— Сенде кѳуртла?

— Башымда!... Бек халек кемиредиле...

Алешка башындан кѳан чиритген кендир джоппуну алды, кѳзлюкю уа Алешканы башында иринлеген джарагѳа кѳарады. Сары сууну ичинден акѳ кѳуртланы джити башлары бери кѳалай кѳараб тургъанларын кѳрдю. Ынгычхады.

Алешка батырланды эмда айтды:

— Сен ма, неме... Сен агѳашчыкѳ бла аланы ал, а тешике патеген кѳуй... Ала патегенден ѳллюкдюле да?

Кѳзлюкю агѳач чюйчюк бла джарадан кѳуртланы алады, Алешка уа тыхсыйды эмда аякѳларын кѳзюу-кѳзюу алады.

Ол кѳзюуден бери аланы араларында шохлукѳ джарашды. Алешка хар кюн сайын келеди заготконторагѳа, джырна ашайды, джау кѳабады, кѳб эмда джутланыб ашайды, эмда хар заманда да анга сакѳ, кѳайгѳы, ариу кѳарам болуб тургъанын сезиб турду.

Джайлыкѳны ары джанында шууулдай тургъан кѳк нартюк сабахладан арлакѳда кѳара будай бишеди. Башла уллу бюртюкле этгендиле, сютден толгъандыла. Хар кюн сайын Алешка заготконтораны атларын сабанланы кѳатлары бла кютерге тюзге сюреди. Алагѳа кишен салмай сабанла бла джолну арасындагѳы иги отлаулары, гелеу ханслары болгъан сызгъалагѳа джибереди аланы, кеси да мюрзеуге киреди. Кѳара будайны мийик санлы башлары джылы тубейдиле, орун береди, Алешка да будайны теблемезге тырмаша, акѳыртын джатады. Сыртындан джатханлай башланы кѳолларында уууб, джа-

игы сют этген, джумушакъ ариу ийисли бюртюклени иги тойгъунчу ашайды.

Бир кюн Алешка атланы тюзге сюрдю. Къылыкълы, огъурсуз байталчыкъны тегерегине кѣб айланды, тутаргъа кюрешди, ариу айтыб, кесин табаны бла урдурмазгъа тырмаша, бѣскюнюн буруб барыб да кюрешди, аны джалындан мант башланы алыргъа эмда терисинде сотурларын ариуларгъа суйген эди. Байтал къаралгъан тишлерин кѣргюзеди, къабаргъа неда табанны джетдирирге кѣзлейди. Алешка таблыгъын мараб, сермеб къуйругъундан тутду, алай а артдан бир таууш келди:

— Ой, Алешка!... Болду, санга эринчеклик этиб тургъанынг. Манга болушлукъгъа келирмисе?! Ашарыкъгъа тутарыкъма, да къаллай болса да аякъ кийим да берирме.

Алешка байталны къуйругъан джиберди, къарады. Узакъ болмай, хуторчу бай Иван Алексеев сюелиб турады, Алешкагъа ышарыб къарайды.

— Ишчиге келемисе, айт? Ашарыкъ менде тыйыншлысычады, игиди... Сютчюк барды, дагъыда аллай башха затла...

Алешка сагъыш этмеди, ишге эмда ашарыкъгъа къууаннгандан айтды:

— Хо, барайым, Иван Алексеев.

— Алай эсе, хапчюклеринг бла ингирге кел,— деб кетди Алексеев, онгнган кѣлеги нартюх ичинде кѣрюне.

Джалангачха кийим кийиу — джангыз белибауну къысханчады. Алешканы не тукъуму, не джугъу джокъду. Мюлк болгъаны — къуру ташла, юйню эмда арбазда болгъан затны анасы сау заманда кеси сатханды: юйню — тогъуз кере эки уууч уннга, ба-

улары — будайгъа, биченликни Макарчиха бир табакъ сютге алгъанды. Алешканы болгъан заты — атасыны зипуну бла анасыны кийилген уюкълары. Сюрюу джайлыкъдан келеди — Алешка уа Иван Алексеевни арбазына барады. Юй бийче аш юйню къатында джабыуну джайды, бары да джерде олтурдула, ингирги аш ашаргъа хазырланадыла. Алешканы бурнуна бишген къой этни ийиси урду. Ауз суулары джуду, аны къатында, картузчугъун мууал эте, сюеледи, оюна уа келеди: «Юй бийче ашаргъа олтуртса эди». Ол а болмайды. Къатын кесин бузады, чоюнланы дыгъырдатады.

— Табсаашарны неге келтиргенсе! Ол ишлегенинден эсе кёбню ашарыкъды. Ашыр аны, Алексеевич, аллах бла. Бусагъат заманлада аны кереги джокъду.

— Сёлешме, къатын! Эки бурун тешик барды — аны бил да бурнунгу сюрт да тынч тур.— деди ол, Иван Алексеев, сакъалын дженги бла сюрте.

Алешкагъа биринчи кере ишлерге тюшмейди, ол атасына ушайды. Ишге мыллык атыб къояды, джети джыл болгъанында ёгюз баш тутханды, ёгюзлени къуйрукъларын бургъанды.

Юч кюн турду — танышды хар не бла да, иени келини бла тирменнге барды, биченде капына этди. Кече джатаргъа джатма тюбюне джарашды. Биринчи кечеде огъуна не джатма тюбюне келиб, аман сохан ийис кекире, айтды:

— Сен, итдеи джаратылгъан, былайда тютюн ичсенг, къолларым бла бойнунгу буруб юзерме! Бир зат болмасын, хай-хай!

— Мен, дяденька, аны бла кюрешмейме.

— Хы, сакъ бол!...

Кетди, Алешка уа джукълаялмады. Экинчи кече-де да алай. Тюздеги ишледен бутлары, къоллары да чанчадыла, сыртында хыппилле чыкыгъандыла, джукъу келмейди. Ючюнчю кюнюнде—танг аласы бла — конторгъа чабды. Кёзлюкю крыльцода, ын-гычхай, мушулдай, бет джууа турады.

— Сен къайда тас болгъанса, Алексей?

— Ишге, джалгъа киргенме.

— Кимге?

— Иван Алексеевге, къыйырда джашайды.

— Алай эсе, къарнашчыкъ, ингирге кел, аны юсюнден сёлеширбиз.

Ингирде Алешка маллагъа суу ичирди, конторгъа келди. Кёзлюкю китабланы къазады.

— Сен окъуй, джаза билемисе, Алексей?

— Приходскойда окъугъанма. Къол сала билеме.

— Джюр мени бла!

Коридор бла бардыла. Къыйырында эшикледе мел бла джазылгъанды — эсledi Алешка: «Клуб РКСМ». Къуджурду эмда ангылашынмайды. Кёзлюкю кирди, Алешка да джунчуй—аны ызындан. Комнатчыкъда суратла, онгиган кызыл байракъ, бир бёлек джаш, танышла. Китабчыкъны эшитдириб окъуйдула, эшик тауушха къарадыла эмда стол къатында дагъыда тынгыладыла. Алешка да тынгылайды. Ишчилени иеле джалгъа къалай алыргъа кереклилерини юсюнден окъудула, дагъыда аныча кёб затны юсюнден. Алешка клубдан кече арасында келди. Джылтыргъан быстырда кёб тёнгшюб турду. Эртденблагъа дери къыйыкъ бёскюнлю ай аны кёзлерине джут къараб турду.

Иван Алексеев Алешкагъа айтады:

— Бери къара, сен итден туугъан, иш сени къолларынгда джаныб барыргъа керекди!... Не азчыкъ да сени эрингенинги кёрсем — олсагъатдан арбаздан дженгил къыстарма... Бар, орамда ёл, сора!

— Алешка бичен этеди, мюрзеу басады, маллагъа къарайды, Иван Алексеев а чачакълы белибаугъа къолларын сугъады да, къалай билсенг, алай арбазда ышара айланады.

Хоншусу бир джолда, байрым кюн, аны кесине чакъырды:

— Сау-эсен джашайса, Иван Алексеев!

— Аллахха шукур.

— Саулай бетинги уа атханса?

— Не болгъанды?

— Болгъаны уа олду, сен къолай иш этмейсе... Лешка сенде тамам атча ишлейди... Джашчыкъдан бошарса. Кесинге гюнах алырса!...

— Хоншу, сен, кесинги мюлкюнге къара, башханы баууна кёзлеринги джандырма, алай эсе, кет, сени анангы алай!— Ызына бурулуб кетди, кесин тургъузуб. Эки джанына аунай атлады, сарайны мюйюшюнден бери айланды — сакъалын уллу эмда сары тишлери бла къабды, анасын айтыб урушду эмда хоншусуна ачыуун бир таб заманнга дери кесини ичини теренинде асырады.

Ол кёзюуден башлаб, кесини джарлы хоншусуна дерт къайтарыб тебреди: ийнекчигин кесини орулгъан сабанындан сюрюб келиб, баугъа урады, аны аш, суу бермей эки сутканы байлаб турады хар

джолда да, Алешкагъа уа андан да къаты болуб, кёб ишлетеди эмда бир гитче затчыкъ ючюн аямай, къаты туюди

Алешка кёзлюкюге тарыгъыргъа умут этеди, алай а Иван Алексеев билсе къыстаб джиберир деб, къоркъуб джукъ айтмай кёйду. Тынгылайды. Къысха эмда хауасыз кечеледе джатма туюнде ачы джыламукъла бла джастыкъны джибитиб турады, кече уа, хар заманда да малланы суудан сюрюб келиб, джыйыб, ишлени тындыргъандан сора, ындырны юсю бла джашыртын чалманланы джанлары бла къачыб, клубха барады. Кёзлюкю бла хар кюн сайын тубешеди. Ол Алешкагъа мутхуз кёзлюклерини башлары бла къарай, ышарады эмда сыртына къагъады. Ыйых кюн Алешка клубха эртде, джарыкъ заманда келди. Комнатачыкъда адам тыкъды, барыны да шкоклары, ол кёзлюкюню уа белибауунда герох къыпы бауу бла эмда шишагъа ушаш бир джылтырауукъ заты.

Алешканы кёрдю, ышарды, къатына келди:

— Бизин округга банда келгенди, Алексей. Стансени алгъанлай—сен бизге чаб клубну джакъларгъа!

Алешка къалай, не зат деб сорургъа суюдю, алай а адам кёбден таукел болалмады. Экинчи кюнюнде эртден бла Алешка косилка джау бла косилкагъа джау сюртеди. Къараса—ие аш юйден чыгыб келеди. Алешканы ичин сууукъ алды: иени къашлары туюлюбдюле, келеди эмда сакъалындан тартады. Хар не да джарашыбды, этилмеген джокъду, алай болса да Алешка андан къоркъады, ол тюерге бек хыны джаныуарды. Косилкагъа келди:

— Сен кече къайда боласа, джылан бала?

Алешка тынгылайды. Косилка джау банка аны кьолунда кьалтырайды.

— Къайда боласа, дейме?!

— Клубда.

— Ха-ха-ха, клубда? А муну кёрмегенмисе, сени анангы алай?!

Иени джумдурургъу саулай сары тюкден толуду эмда гирча ауурду. Алешканы джелкесинден урду, аны аякълары ёрге айландыла, кёкюреги косилканы кьанатларына тийди, кёзлеринден, тары бюртюклуча, джилтинле кьуюлдула.

— Айланыудан бир кесек тохтарса!... Алай тюлмюдю, арбаздан кьораб кет, ананг бергенни тегерик, сени былайда ийисинг да болмаз ючюн!

Ие атланы косилкагъа джеге, даурдан алды:

— Къачны хатери ючюн алгъан эдим мен аны, ол а итден туугъанла бла джюрюкдю, башха власть келсе да, сени ючюн, джылан ючюн кьалтыраргъа керек боллукъду!... Хы, джангыз энди ары бир керс аягъынгы салсанг, мен сени эсинге иги салырма адамыча!...

Алешканы тишлери кысыкъ тюлдиоле эмда уллуладыла, джюреги да биреуге ачыуланмагъанды. Анасы анга бир-бирде былай айтыучан эди:

— Ой, Ленка, кьуруб кьалырса сен, мен ёлсем. Джюджекле сени багуш бла басдырыб кьоярыкъдыла! Кимге ушаб туугъанса сен? Сени атангы таукеллиги эмда джигитлиги ючюн шахтада... Хар тешике чюй эди... Сени уа бусагъатда джашчыкъла юйюкдюредиле. Мындан арысында уа туюлюуден чыртда чыгъарыкъ тюлсе...

Алешканы джюреги джумушакъды, ашхыды, ол хозяиннга къалай ачыгуланыргъа болсун, ол анга ётмек кесек берген эсе? Алешка ёрге турду, бир кесек солуду, ие уа энтда тюерге хазырланады—косилкагъа джыгъылгъан заманында джауну тёкгени ючюн. Аманны кеми бла ингирге дери кечинди. Алешка эски быстыр бла юсюн, джастыкъ бла башын джабыб джатды...

Алешка танг аласында уянды. Орамда ат тауушла чыкъдыла эмда къабакъ эшиклени къатында тохтадыла... Калиткада тогъай джызылдады. Атламла эмда терезени къакъды адам.

— Хозяин!—деб акъыртынчыкъ айтды.

Алешка тынгылады: эшик таууш этди. Иван Алексеев крыльцогъа чыкъды. Бир-бирлери бла кёб эмда тунакы сёлешиб турдула.

— Атлагъа бир кесек ашатыргъа керек эди,—деген сёз сарайгъа дери джюздю.

Алешка башын ёрге кёлтюрдю, эки шинелли адам джерленген атланы арбазгъа къалай кийиргенлерин эмда аланы крыльцогъа къалай такъгъанларын кёрдю. Ие аланы бири бла ындыргъа тебреди. Сарайны къаты бла оза, джатма тюбюнде Алешкагъа къарады, акъыртынчыкъ сорду.

— Сен джукълаймыса, Алешка?

Алексей бугъунду, бурну бла джукълагъанча хурулдады, кеси башын кёлтюре, тынгылады.

— Менде джашчыкъ джашайды... Ышангылы тюлдю...

Беш минутдан ындырны эшиги джырылдады, ие бир къучакъ бичен келтирди. Ол башха адам да уллу бычагъы дыгъырдай эмда шинелини этеклерине абы-

на, аны ызындан келди. Алешка шыбырдаб, алай а ачыкъ сѣлешген тауушну эшитеди:

— Аланы пулеметлары бармыды?

— Къайдан боллукъду? Конторну арбазында эки кызыл взвод барды... Олду болгъаны. Анда дагыда политком эмда базманчыла...

— Тамбла кече арасында келирбиз къонакыгъа... Казна чегетдедиле бары да... Билмей тургъанлай чап-сакъ, барын да кесербиз...

Крыльцону къатында ат кишнеди, экинчи шинел-ли ачулу кычырды.

— Ту, налат боллукъ!...

Къамчи таууш эмда тебсеген туякъ тауушла.

Танг аласы бла джарыб башлагъан къарангы-лыкъда, Иван Алексеевни арбазындан эки атлы чыкыды эмда казна чегетге баргъан джолну уллу джортуу бла кетдиле.

* * *

Эртденбла эртден ашда Алешка хазна джукъ ашамады, кѣзлерин ёрге кѣлтюрмей олтурду. Ие ишекли къарады:

— Сен нек бушдукъламайса?

— Башым ауруйду.

Эртден аш бошалгъынчы кючден сакълады. Джа-шыртын ындыргъа барды, чалманны юсю бла секир-ди эмда джортуб конторгъа, политком Сицицынны комнатасына джелча джетди. Эшикни дыгырдатды эмда босагъада сюелди, барабан эте тургъан джю-регинден кюлу бла тута.

Къайдан чартлаб чыкъдың, Алешка.

Алешка гузаба жъатышдыра, кечеги къонакъланы юсюнден, сѣлешингенледен чарт-курт эшитгенлеринден айтды. Кѣзлюклю жангыз бир сѣзню ычхындырмай, бек тынгылады, сора ёрге къобду, Алешкагъа ийнакълаб айтды:

— Олтур былайда... — эмда эшикке чыкъды.

Алешка кѣзлюклюню комнатасында жарым саргъат олтурду. Терезеде бал чибин ачыуланыб бызылдайды, кюн таякъла полда къымылдадыла Арбазда сѣлешгенлени эшитиб, Алешка терезеден къарады. Крыльцода кѣзлюклю бла эки къызыл аскерчи, араларында хозяин Иван Алексеев. Аны сакъалы къалтырайды, эринлери чынгайдыла.

— Мени сүймегенден тил болгъанды сизге....

— Хы, кѣрюрбюз!...

Алешка кѣзлюклюню алай болуб бир да кѣрмегенди. Кѣз арасында къашлары бир-бирлерине къошулгъандыла, кѣзлюкледен кѣзле хыны, джити къарайдыла. Кирпич сарайда эшикни ачды, аны бир жанында сюелди, Иван Алексеевге къаты айтды:

— Кир!...

Алешканы иеси ийиле атлады сарайгъа. Аны ызындан эшик этилди.

* * *

— Хы, ма, къара: былай, ма былай, сора атылгъан патрон чыгъады. Ма былайгъа патронла салынадыла — обойма бирден...

Кёзлюклюню кёолунда шокону кёочхары кы-
жылдайды, ол Алешкагъа кёзлюклерни башы бла
къарайды эмда ышарады.

Ашхамда, къара чайыр кёлча, къарангылыкъ стан-
сени юсюн басды, площадьда клисаны бурууну къатын-
да кызыл аскерчиле тизгин болуб джатдыла. Кёзлюк-
люню къатында --- Алешканы шкогуну ийисли бауу
барды эмда агъачы кечеги чыкъда терлегенди...

Кече арасында стансени кыйырында, къабырланы
къатында ит чабды, дагъыда бир, эмда туякъ тау-
ушла бирден, толкъунча гюрюлдедиле. Кёзлюклю
бир тобугъуна ёрге кёлтюрлюдю, орамны кыйырын
марай кычырды.

— Ро-о-та... Ат!

Тарх-тарх, тарх, тарх!

Бурууну ары джанында кюркыгъан зангырдауукъ
дженгил огъуна джууаб этди: тах-тах-тах!...

Алешка да бир эки кере кымылдатды кёочхар-
ны, атылгъан патронну тышына атдырды, джангы-
дан хырха тауушну эшитди:

«Гота ат!»

Кенг орамны кыйырында — урушуула, атышы-
уула, атланы ачы тауушу. Алешка тынгылады — ба-
шы бла: джю-юу!..

Бир минтудан башха окъ Алешканы башындан
бир аршыны ёргерек буруугъа тийди, аны юсюнден
кирич сынганла куйду. Орамны кыйырында
атыуланы бир-бир отчуклары эмда ат туяклары
къатыш-къутуш кетиб баргъан тауушлары. Кёз-
люклю пружинача бюгюлюб, аякъ юсюне турду, кы-
чырды:

— Мени ызымдан!...

Чабдыла. Алешканы ауузунда ачы татыу эмда къургъакълыкъ, джюреги кёкюрегине сыйынмайды. Орамны кыйырында кёзлюкю ёлген атха абыныб джыгъылды. Алешка аны къатында чаба, аланы алларында экеулен чалмандан къалай чынгаб ёрлегенлерин эмда арбазгъа къачыб киргенлерин кёрдю. Эшик этилди. Къылыч дыгъырдады.

— Ма ала! Экеулен юге тыгъылдыла!—деб кычырды Алешка.

Кёзлюкю аурутхан аягъындан асхай, Алешканы къатына келди. Арбазны тегерегин алдыла. Къызыл аскерчиле къабрла бурууну джанына бачхала мылы дугъум кёкенлени къатында джоппу джатдыла. Индекге кысылдыла. Юйню ичинден, джастыкъ да салынган терезеледен атыб башладыла. Атыуланы араларында хырха ауаз бла аманла айтыб сёлешгенлери эшитиледи, сора бары да тохтады.

Кёзлюкю да, Алешка да бир-бири къатында джата эдиле. Танг аллы бла, мылы къарангылыкъ тегерек бурула, бачхада сюркелиб башлагъан заманда кёзлюкю, башын кёлтюрмегенлей, кычырды:

— Ой, сиз, кесигизни беригиз. Алай тюл эсе гранатны атарыкъбыз.

Юйден эки кере атылды. Кёзлюкю кьолун булгъады:

— Терезелеге атыгъыз!

Къургъакъ, ачыкъ, бирден атыу — залп. Дагъыда, дагъы да. Къалын саман къабыргъаланы джанларына джашына, бир терезеден бирине чаба, ол экиси аз-аз ата турадыла.

— Алешка, сени сюегинг менден гитчеде, индекс бла сарайгъа дери сюркел, гранатны эшикге атар-

са... Алайсыз биз аланы дженгилде алаллыкъ тюл-
бюз. Ма бу тогъайны (кольцону) алырса, сора ат,
къолунгда кѣб тутмай, дженгил ат, ансы, ёлтюрюб
къоярыкъды...

Кѣзлюкю шишагъа ушагъан затны белибауундан
тешди. Алешкагъа берди. Ийиле, мылы джерге джа-
та, сюркелди Алешка; башында индекни башы бла,
окъла къаураланы чаладыла, аны юсюне сууукъ
чыкъны чачадыла. Сарайгъа дери сюркелди, тогъай-
ны чыгъарды, эшикни марады. Алай а эшик джызыл-
дады, къалтырады, ачылды... Экеулен босагъадан
атладыла, аллындагъы тѣрт джыл болгъан къыз-
чыкъны къолундан тутады. Эртден джарыкъда гетен
кѣлекчиги агъаргъаны ачыкъ кѣрюнеди, экинчини
джылтырагъан къазакъ кѣнчегин къан джуууб бара-
ды, ол башын бир джанына джибериб, сюелиб тура-
ды, эшик багъанагъа къадалыб.

— Кесибизни беребиз? Аتماгъыз! Сабийни ёл-
тюрмегиз!

Алешка тишируу босагъадан мыллык атханын
эследи, къызчыкъны аллында турду, къычырыкъ бла
къолларын булгъай; ызына къарады—кѣзлюкю то-
букъларына кѣлтюрюлдю, кеси да мелден да акъ,
тѣгерегине къарады.

Алешка не этерин ангылады. Алешканы тишлери
уллудула эмда кысыкъ тюлдюле, кимни тишлери
кысыкъ болмай, джукъа эселе, аны джюреги джу-
мушакъды. Алай айтыучан эди Алешканы анасы. Ол
джылтырауукъ гранатны, шишагъа ушашны, юсюне
къарнын салыб джатды, бетин къол аязлары бла
джабды...

Алай а кѣзлюкю Алешкагъа мыллык атыб чаб-

ды, аны табаны бла бир джанына тюртдю, ауузун кыйыкъ этиб, эрлай гранатны сермеб алды да, бир джанына быргъады. Такыйкъадан бачханы башына от джанды. Алешка джургордеген тауушну, кёзлюклюню ынгычхагъан кычырыгъын эшитди эмда не эсе да бир ийисли кёк зат аны кёкюрегин кюйдюргенин сезди, кёзлерине уа къалын чанчы чарс чабды.

* * *

Алешка аязыгъанында, джукъусуз кечеледен кёгерген бети бла кёзлюклю юсюне къараб тургъанын кёрдю.

Алешка башын кёлтюрге умут этди, алай а кёкюрегин ачыу кюйдюрдю, сынгсыды, кюлдю.

— Мен саума... ёлмегенме...

— Эмда ёллюк тюлсе, Лёня!.. Энди санга ёлюрге боллукъ тюлдю. Ма къарачы!..

Кёзлюклюню кёлуна номери бла билет, Алешканы кёзлерине тутду, окъуйду:

— РКСМ-ни члени, Попов Алексей... Ангыладынгмы, Алешка?..

Сени джюрегинген джарым веришкагъа кёкюрегинге гранатны осколкасы тийгенди... Энди биз сени сау къалдыргъабыз, сени джюрегинг энтда уруб турсун — ишчи-элли властны хайырына.

Кёзлюклю Алешканы кёлун кысды, Алешка уа мутхуз, терлеген кёзлюклени ары ич джанында эндиге дери бир заманда да кёрмегенин: уллу болмагъан эки кюмюш бетли джыламукъчукъну эмда кынгыр къалтырауукъ ышарыуну кёрдю.

1925

ДЖОЛ-ДЖОЛЧУКЪ

Повестъ
Биринчи кесеги

I

Донну узуну тенгизге дери тюзле бла барады Гетман уллу джол. Сол джаны кьумлу алаша Донджагьалары, суу джайылгъан джайлыкъланы мууалланган джашил ауаналары, кѣб болмагъан, бир-бир атыз кѣллени акъсылдым агъаргъанлары; онг джаны бла — дугъур-мугъур джарлы мийик деппанла, алааны ары джаны бла, Гетман уллу джолну чарс басхан къайылгъанларыны ары джаны бла, алай мийик болмагъан къарауул дуппурланы джаны бла — суучукълла, тюздеги къазакъ хуторла, станселе, айючач хансны башына чал ургъан къырдышларыны тенгизи.

Быйыл кѡач эртдерек келди, тюзлени джаланландыргъанды, ачы сууукъла урадыла.

Эртенбла джрыйтѡыч юсюнде джюню айыра, атасы Петрѡа айтды:

— Эй, джашым, энди бизни ишибиз бек кѡбдю! Сууукъла келдиле, тиширыула титедиле, тарайдыла, бизни ишибиз а — струнаны тюзет да, дженглени иги ѳрге эт, алайсыз сыртынг терлер!..

Ата башын ѳрге тута, ышарды, онгнган кѡк кѡзле джумулдула, кѡк зыбыр сакъал басхан джаякълада къара къынгыр баразала тырмыландыла.

Петр, столѡа олтуруб, чурукъ кебни ишлей, джарашдыра турады; атасыны арыган бетинде ышаруу къалай джукъланнганына къарады, тынгылады.

Уюкъ этиучю юйде адамны кѡлюн бултѡарча, хауасызды, иссиди, дукѡурлу къынгыр потолокдан тамчыла атѡадыла, эскиленнген терлоген терезечикде чибинле ары-бери джортадыла. Андан, эшикте бузлауукъ болуб турган чалман, тал терекле, къуюдан суу чыѡарыучу агъач юслерин тотланнган джашиллик басханча, акъсыман джанкѡылышча болуб кѡрюнедиле. Петр эшикке аз кѡз джетдиреди, къарамын атасыны къынгырланнган джалан сыртына басады, эринлерин къымылдатады, аны омурауларыны араларында дукѡурларын санайды эмда атасыны сыртында джауорунлары къалай къымылдатѡанлары бла хыбыл териси сыртында къалай джыйырылгъанына кѡб къараб турду.

Къынгырыракъ юренчек бармакъла джюнден мант башланы, тегерек чыгъанакъланы, саламны дженгил аладыла, къоллары къалай къымылдагъанларына кёре, чырпа башы да алай чайкъалады эмда аны келеккеси да къабыргъада алай айланады. Тынчыгъан къой джюнден кёлюнгю булгъагъан ачы ийис урады. Петрону бетинден тери уллу тамчыла болуб агъады, суу чачы энишге кёзлерине салынады. Мангылайын къол аязы бла сюртдю, чурукъ кебни терезе тюбге быргъады.

— Атам, жел, кюнорталыкъ ауузланымдик? Къарачы, кюн къаллай бир ёрге чыкыгъанды, хазна къалмай кюнорта болгъанды.

— Кюнорталыкъмы? Тохта... хы, бир айт, бу мант баш къалай кёбдю!... Сау сагъатны төрт бюклениб кюрешеме бу джюн бла.

Петр столдан секриб тюшдю, печге къарады. Терлеген джаякъларына аш ийис кючлю урду.

— Атам, мен щини (къобуста шорпаны) чыгъарам. Бек ач болгъанма, ашарым келеди!...

— Да, чыгъар, иш тёзер!

Келеклерин киймегенлей, стол джанына олтурдула: чёплеу джау бла джарашдырылгъан щини ашыкъмай ашайдыла.

Петр атасына кёз джетдирди. ауузундагъысын чайнай айтды:

— Арыкъ болгъанса, сени ауруу кемириб баргъанча. Ётмекни сен ашамай, ол сени ашагъанчады.

Атасы, ышара, уууртларын къымылдатды:

— Къалай къуджурса сен! Кесинги атанг бла тенг этесе: покровъ байрамны кюнюне меннге элли джети

боллукъду, сениге уа — онджетиден аз атларыкъды. Ауруу тюл, къартлыкъ кемиреди ...— деб ахсынды.— Ёлген ананг бир кёрге эди сени...

Чибинлени уллу тауушлу джызылдагъанларына тынгылай, шум болдула. Эшик алдында ит къаты чабды. Терезени къаты бла аякъ тауушла оздула. Эшик къаты ачылыб, ичинде джюн джибитилиб тургъан джыккыргъа тийиб, дыгъырдатды эмда атлагъа пал уруучу Сидор арты бла джер юйге кирди. Бёркню алмагъанлай, аякъларыны тюбуне тюкюрдю.

— Ой къаллай итни тутасыз! Налат, кеси да къалайынг болса да бир джеринги къабаргъа излемейди, бутларынгдап огъары джанынга мыллык атады.

— Ол сени уюкълагъа келгенинги билгенди, ала уа битмегендиле, аны ючюн джибермезге кюрешгенди.

— Мен уюкълагъа келмегенме.

— Ала ючюн келмеген эсенг, ма былайгъа, джыккырчыкъгъа олтур, къонакъ болурса!

— Ёмюрюмде бир кере къонакъ болгъан эдим да, суу джерге олтуртаса! Петруха, сен атангча, аллай бузукъ адам болма!...

Сидор, кёкенли сакъалына ышара, эшик къатында чёгелеб олтурду, бюгюлюрге унамагъан бармакълары бла кёб заманы папирос эте турду, эмда тютюн тарта, эринлерин таууш этдире, мурулдады:

— Джукъ билемнсе, Фома акка!

Ата, джюнню машокка джыя, башын булгъады, ышарды, алай а Сидорну кёзлеринде къууанчы ачыкъ джарыгъын сездире эмда сесгекли болду.

— Не дейсе?

Сидорну бетине тютюнню ичинден тунакы тюрсюнде кёрюндю, ышаргъанында, эринлери къоянныкыылача джыйырылдыла, акъсылдым къашларыны тюрсюнде кёзлери къууанчлы эмда сесгекли гузаба этдиле.

— Къызылла къысадыла, ары джанында Доннга джетиб келедиле. Бизде станседе къачадыла деген хапарла айтадыла.. Бюгюн эртден бла эртде кесими гюрбеджимде ары-бериле эте тургъанлайыма эшитдим — мюйюшден атлыла чабышыб келедиле. Къарасам, ала уа мени гюрбеджиме чабадыла. «Темирчи мындамыды?» — деб сорадыла. «Мындады» — дейме. «Эрлай байталгъа налла ур, аман уруб, малдан бошасанг—къамчи бла сыртынгдан къайиш алырма!».. Мен гюрбеджиден тыйыншылысыча, джалын джугъу болуб чыкъдым. Пагонларындан полковник болгъанын билдим эмда биргесиндеги да адъютантды. «Кечигиз, дейме, сизни уллулугъугъуз, мен кесими ишими джигине дери билеме.» Мен аланы байталчыкъларыны ал аякъларын наладым, чёгюч бла къагъа, кесим не айтханларына тынгылайма. Сора, ма былайда, аланы ишлери тыр болгъанын ангыладым.

Сидор тюркюрдю, тютюн тюрбюн аягъы бла тебледи.

— Хы, сау къалыгъыз! Бош болгъанлай, келирме ушакъ этерге.

Эшик этилди, уюкъ юйню терлеген къабыргъаларыны юслерине тылпыу бурулуб-бурулуб урду. Къарт тынгылаб кёб турду, сора къолларын сюрте, Петруну къатына барды:

— Ыхы, Петруха, энди кесибизни сакълаб тур-

гъанларыбыз келедиле! Къазакъла энди бизге бийлик этиб кёб турлукъ тюлдюле!

— Сидор алдай болурму деб къоркъама мен, атай... Ол бизге келиб, непча керс джангы хапар айтады, ма бусагъат, кёб турмай келликдиле, аланы уа джууукъда ийислери да чыкъмайды..

— Заман келсе, ийис алай урур, къазакъла таб ийисгеялмай да къалырла!

Къарт сингирли джумдуругъун къаты къысды, териси къатхан джаякъларына мутхуз къызылала урду.

— Биз, джашым, гитчелигибизден бери ишлейбиз байлагъа. Ала башха адамланы къоллары бла этилген юйледе джашагъандыла, киши тер юсюне тёгюлюб битген мюрзеуден этилген ётмекни ашагъандыла, энди уа, айхай да, тёнгеретилиб къоратылырла.

Атаны тамагъын кючлю джётел бууду. Аллына бюгюлюб эмда къол аязы бла кёкюрегин къыса, къолун силкди, мюйюшде тургъан джыккырны къатында сюелиб турду, сора хотасы бла кёксюл тюкюрюк джабышхан эринлерин сюртдю эмда ышарды.

— Бир ызгъа эки джол-джолчукъ бла джюрюмейдиле, джашым! Бизге бир барды да, ма андан джанламай бар ёлгюнчю дери. Биз уюкъчула — ишчиле болуб туугъан эсек, сора кесибизни ишчи властыбызны джакъларгъа керекбиз!..

Къартны бармакълары къыл къобузну джырлатадыла, созулгъан макъам болгъаны зангырдатды. Гыбы аугъа ушагъан терезе джабыучукъ букъуну терезеге джакъды. Кюн бир минутха терезеден тийди, эмда ашыкъ-бушукъ эте, эниш сюрем ташайыб кетди.

Экинчи кюнünde уюкъ этнучю юйге, стансе прав-
лениени бир мыртазагъын да биргесине алыб, бир
офицер келди. Кёбгенирек джаш хорунжий къамчи-
син джангы крагаларына (къубас ышымларына) къа-
гъа сорду:

— Сенмисе — Кремнев Фома?

— Менме.

— Стансе атаманны эмда интендант управленияны
начальнигини буйрукълары бла мен сенде саулай
хазыр уюкъланы барын да алыргъа борчлума. Къай-
дадыла ала сенде?

— Сизни уллулугъугъуз, мен джашым бла сау
джылны ишлегенбиз. Сиз алсагъыз, биз ачдан ёл-
люкбюз ...

— Ол мени ишим тюлдю! Мен уюкъланы зор бла
алыргъа жерекме. Бизни къазакъларыбыз фронтда
аякъ кийимсиз турадыла. Мен сенден сорама: къай-
да асырагъанса сен аланы?

— Джюйюсхан хорунжий!.. Биз аланы тер бла
тюл, къан бла этгенбиз! Да ала бизни ётмегибиз-
диле!...

Хорунжийни чачырауукълу уууртларында хыликке
этген ышармышла ойнайдыла. Алтын тишлери мы-
йыкъларыны тюбюнден джылтырайдыла.

— Сен большевиксе дейдиле — алаймыды? Къа-
лайды? Къызылла келселе, ала санга уюкъла ючюн
тёлерик болурла!

Папиросну тютюнлете, шпорланы зынгырдата,
мюйюшге атлады, джырмы къамчини сабы бла джа-
быуну (ряднону) бир джанына тюртдю.

— Аха, ма бу уюкъланы энди биз алайыкы! Шусторов, эшикке чыгъар, арба бусагъатдан келликди.

Атасы эмда Петька бир-бири къатларында ёрге сюелиб, мюйюшге салыныб тургъан уюкъланы алларына турдула.

Хорунжий тамам къызарыб, къаты ачыуланды: къалтырагъан эринлеринден джылы тюрюклерин чача, алай а кесин тыя, хырылдады:

— Мен тамбла сени бла башха тюрлю сёлеширикме, сени къарт бойнунгдан тагъыб, аскер-полевой судге алыб келген заманларында!

Къарт уюкъчуну бир джанына тюртдю, иги басылыб сылаб, сыйпалыб эмда къурутулуб хазыр болгъан аягъы бла эшик таба быргъады. Мыртазакъ аланы къучатгы бла алыб, ачылыб тургъан эшикден тышына-тышына атды.

Чалманы ары джанындан арба дыгъырыб келди. къабакъ эшиклени къатында тохтады. Мюйюшден уюкъла бир-бири ызындан къораб бардыла. Къарт тынгылаб турду, алай а мыртазакъ ала бла бирге аны кесини кийилген, тюгениген уюкъларын да алгъанында, анга атлады, эмда кеси да билмей тургъанлай, къатангы кюлу бла аны печ къабыргъагъа кысыды. Тунакы хуртда бетли мыртазакъ тебинди—эски кёлегини ал бёскюню тынч джыртылды—эмда керилмегенлей къартны бетине урду.

Петька кычырыкъ этди, атасын къорууларгъа чабды, алай а наганны сабы кюлакъ джанына кючлю тийиб, джарым джолда джыгъылды, эки кюлун джая

Хорунжий аман къан къуулгъан кёзлерин джандырды, къарт уюкъчугъа чабды, аны джаягъына таууш этдириб урду.

— Туура аны, Шустров!.. Мен джууаб этерме. Да неге къарайса, ур!..

Мыртазакъ сол кьолундан уюкъланы джибермегенлей, онг кьолу бла уллу бычагына узалды. Къарт тобукъланды, башын энишге бюкдю, къатхан мор сыртында джауорун къалакълары кымылдадыла. Мыртазакъ джерге дери энишге ийилиб тургъан чал башха, къартны сюекли къабыргъаларына байланыб тургъан хыбыл терисине къарады эмда, офицерге къарай, арты бла артына бара, эшикге чыкъды.

Хорунжий, ачудан хырылдаб уруша, къартны къамчы бла уруб тебреди... Ургъанлары муккур сыртына кючлю-кючлю тийдиле, узун къан ырхым сызла чыкъдыла. териси атылды, къан ингичге сызлыкъла болуб акъды эмда, биртукъум бир ынгычхамагъанлай, уюкъ этиучюню къан джугъу башы полгъа дери энишгеден-энишге ийилиб барды.

* * *

Петька аязыб, тентирей-тентирей, кьобханында, уюкъ этиучюде киши джокъ эди. Сууукъ джел талладан акъгъан саргъылдым чапыракъланы чомарт къуя эди, букъуну чачырата эди, босагъа къатында уа хоншу гаджи уюгъан къан кёлчюкню джалаб бошаб бара эди.

III

Стансени ичи бла уллу джол ётеди.

Хуторладан, тавричан,¹ участкаладан, кёчюрюлген хоншуладан келген джолла клисаны къатындагъы

¹ II-чи Екатеринаны буйругъу бла ата-бабалары Крымгъа (Тавриягъа) хоншу юг джерледен кёчюрюлгенлеге Донда Тавричанла дегендиле.

ачыкъ тюзчюкде бир-бирлерине туюмчекча кыошу-
ладыла. Стансени ичи бла кыазакъ полкла, обозла,
каратель отрядла Север фронтха барадыла. Площад-
да хар замандада адамла турадыла. Правление джу-
мушчуланы терлеген атлары джангур саргъалтхан
бачхачыкыны (палисадникни) кемиредиле: стансе
ат орунлада 2-чи Дон корпусну аскерге ашарыкы-ки-
ерик эмда тоб-окъ складлары бардыла.

Часовойла семирген тонгузланы джараууз бол-
гъан консервала бла багъадыла. Площадь лавровой
чапракъ эмда больница дарман ийис этеди. Былайда
дагъыда тюрме. Дженгил этилген, тотланган темир
терезеле—решёткала. Эшикле кыатында сакълауул,
башы тюбуне айланыб тургъан аскер кухня, эмда
телефон будка.

Станседе уа кыачхы джел тунакы джайылтмакы
мюйюшледе, юй аралада, чыбыкыладан этилген чал-
манланы джанлары бла джохар тереклени алтынча
саргъалгъан чапыракыларын сюреди эмда сарайланы
башларыны ич джанларында кыамиш чачланы бурма
этиб тарайды.

Петька тюрмеге барды. Эшикле кыатында часовой-
ла.

— Эй, сен, джаш, джууукъ келме. Тохта дейме
да! Сеннге ким керекди?

— Атамы кёрюрге келгенме... Тукъуму — Кремнев
Фомады.

— Аллай барды. Тохта, начальникден сорайым.

Часовой будкагъа барады, тапчан тюбюнден кесиб
кёрюлген бир харбузну чыгъарады, аны уллу бычакъ
бла ашыкымай кеседи, игиджаякы таууш этдире эмда
кыонгур бетли урукыларын Петьканы аякы тюбуне
тюкюре ашайды.

Петька аны кенг уууртлу, кюнде кюйюб, багъыр-ланынган бетине къарайды, часовой ашаб бошагъынчы сакълайды. Ол а, харбуз къабукъну къаты бла озуб баргъан тонгузгъа атады, аны ызындан керти, кёб къараб турады эмда, эсней-эсней, телефон трубкины алады.

— Былайда Кремневгъа джашчыкъ келгенди. Сизни уллулугъугъуз, джиберирге эркинлик этермисиз?

Петька кимни эсе да итча юрген ауазы телефон трубкада хырылдагъанын эшитеди, сёзлерин а ангыламайды.

— Тохта былайда, сени тинтген этерикдиле!..

Бир минутдан эшикчикден эки къазакъ чыгъадыла.

— Кремневгъа келген кимди? Сенмисе? Къолларынгы ёрге тут!..

Петьканы хурджунларын къармайдыла, джылтырагъан картузун, пиджагыны ичин тинтедиле.

— Кёнчегинги теш! Ой, итден туугъан, уяласа... Сен, кызыл кызымса?..

Петьканы ызындан эшик этилди, аны кылычы таууш этиб салынды, темир решёткалы терезелени къатлары бла комендант туруучугъа барадыла, эмда хар тешикден Петькагъа тюрю-тюрю кёзле къарайдыла.

Узун коридорда адам тазгек эмда унгку ийис этеди. Таш къабыргъалада мылы джашил таштюкле эмда чириген джууала ёседиле. Джау чыракъла мутхуз джанадыла. Къыйыр эшикде часовой тохтады, кылычыны чыгъарды, табаны бла уруб, эшикни ачды.

— Бар!

Аякълары бла тешикли полну чучхуй, къолларын аллына тута, Петька къабыргъагъа барады. Туура по-

толокну тюбюнде тешилген гитче терезечикден башындап энишге къачхы кюнню гитче кёк джарыкъчыгъы урады.

— Петяшка?.. Сенмисе?

Атасыны ауазы, кёб ауругъан адамныкъыча, бөлюнб-бөлюнб чыгъады. Петька алгъа мыллык атды, джалан аягъы бла полда кийизге тийди. чёгеледи эмда джукъ айтмагъанлай къоллары бла атасыны байланган башындап тутду.

Часовой, ачылгъан эшикке таяна, сюеледи, уллу бычакъны бауу бла ойнайды, секиртмели «таралуну» джырлайды.

Къобулу потолокну тюбюнде таууш ары-бери къоркъуулу айланады. Петьканы атасы тирирек этерге кюрешеди, тегерек кёзлю терезечикден пол юсюнде тургъан Петькагъа тышындагъы эркинликде къаралдым булутла къалай чулгъаныб айланганлары кёрюнедиле эмда аланы тюблеринде кёб тауушлу турналача эки стансе тишируу тамакълары кериб джырлайдыла.

Соруугъа эки кере чакъыргъандыла... Следовательно табаны бла тую эди, мен бермеген, айтмагъан затлагъа къол салдырыгъа кюрешеди. Огъа-ай, Петяха, Кремнев Фомадан сёзю алай бош алалмазла!.. Ёлтюрсюнле, алагъа аны ючюн ачха береди, мен а мени мангылайыма къаллай джол-джолчукъ джазылгъан эсе, андан бир заманда да джанламам.

Петька таныш хумхаракъ кюлюучюкню эмда тюйюлгенден кёбген, джер бетли къара бетге дыгъыландыргъан къууанч бла къарайды .

— Энди уа къалай? Кёб олтурлукъмуса, атай?

— Олтурлукъ тюлме! Бюгюн не тамбла джиберликдиле... Ала менн, итни балалары, бир арам-къарам этмей атарыкъ эдиле, алай а иногородна элчиле забастовка этерикдиле деб къоркъадыла ансы... Ол а алагъа чыртда келишмей, къарынларын бурдурады.

— Башдан-аякъ саулай да джиберликмидиле?

— Огъай. Алай кёзге таб кёрюнюр ючюн бизни стансени къартларындан суд къурайдыла. Эл джыйылыуда суд этерикдиле... Анда кёрюрбюз кимни джаны хорласа да!... Арнна амма экиге юлешиниб къаллыкъдыла дегенди!...

Часовой эшикни бармакълары бла къакъды эмда, аякъларын къагъа, къычырды:

— Эй, сен жарыкъ адам, джашынгы къыста! Сизни бюгюннге тюбешнюгюз бошалды!..

IV

Ингирде уюкъ этнучю юйде Петькагъа хоншу джашчыкъ чабыб келди.

— Не болгъанды?

— Дженгил огъуна эл джыйылгъаинга чаб!... Сени атаңгы площадьда правленни къатында, ёлтюредиле!..

Петька, бёркюн да киймегенлей, дженгил мыллык атды площадьда.

Не къарыуун да аямай, баргъан суучукъну къатында бугъунган къынгыр гитче орамчыкъ бла чабды. Аны аллында хоншу джашчыкъны мор кёлеги къызыл тал чалманны къаты бла кёрюнуб барады; аны

кюнде онгиган сары чачын джел тарайды, хар юйню къатында аны иигичке кычыргъан тауушчугъу чыгъады.

— Площадха чабыгъыз!.. Уюкъчу Фоманы ёлтюредиле къазакъла!..

Къабакъ эшикледен эмда гитче эшикледен джашчыкъла чабыб чыгъадыла, орамлада гюрюлдеб, чечме таууш этдириб барадыла.

Петька правленнге джетгенинде, площадда киши къалмагъан эди, орамла бла орамчыкъла кегиб баргъан адамланы эмиб, ташайтыб бар эдиле.

Поп юйню къабакъ эшиклерини къатында тоюну базыкъ къатыны, къолун кёзлеринге кёлекке этиб, чабыб келген Петькагъа къарайды. Поп нохну алакытай чепкенини юсю бла къара джаулугъу бойнуна атылыбды, хыликке этген джукъа эринлеринде ишек-ли ышармышы тохтагъанды. Петьканы ызындан бир-раз къараб турду, бир аягъы бла, баш-аякъ бишген сууугъан шорпача къалтырай тургъан балтырын кышыды эмда юйлери таба бурулду.

— Феклуша, уюкъ этиучюню къайда туюдиле?

— Ма санга крест бла айтама! Кесими кёзлерим бла кёргенме, аначыгъыбыз, аны къалай туюгенлерин!..

Крыльцону басхычларында аякъ тауушла эшитилдиле. Асхакъ кухарка, джампая-джампая, поп нохха чабды, къолларын булгъай, генезир тауушу къарыла, гузаба айтды:—Къарасам, аначыгъыбыз, аны тюремеден джыйылыугъа алыб келедиле. Къазакъла дауур этедиле, ол а джукъну да истемейди! Къарт ит келеди, кюлюмскюрейди, кеси уа тамам эрши тукъум къаралгъанды!.. Аны андан алгъа джюйюсхан офи-

церле да туюгендиле... Аны крыльцога джетдирген-лей туюуб башладыла!.. кыру эшитилди — джунг!.. джунг!.. — а ол а алай ачы кычырык этди, алай а аны мычитмай бошладыла... ким кызык бла, ким темир бла, а кёбюсю табанлары бла урдула.

Стансе кыагытчы, артын булгай, правлении крыльцосундап туюдю.

— Иван Арсеньевич, минутчукга былай бир кел!

Кыагытчы кенг галифелерин силкиндирди эмда, сюртюлюб джылтыраган чурукларыны бурунларына суююне, ууак атлай, поп нохха барды. Анга дже-терге сегиз атлам кыалыб тохтады, муккур сыртын артына тюзетди эмда кесин интендант полковникге ушатырга кюреше, эки бармагын фуражкасыны козырёгуна хала-хоста салды.

— Куюнунг ашхы болсун, Анна Сергеевна!

— Сау бол, Иван Арсеньевич! Сиз ол адам ёлтюр-ген деген не затды?

Кыагытчы туб эрнин суюмей чуююртдю:

— Кызакыла уюкчу Фоманы большевикледе болмакыгы ючюн ёлтюргендиле.

Поп нох кёбген инбашларын силкиндирди эмда ынгычхаб айтды:

— Ай, кыалай кыйынлыкды!.. Ахырсы, сен да кыошулган болурмуса ол ёлтюрюуге?

— Хо... кыалай айтайым... Билемисиз, ол кыанту-лукну ура тебегенлеринде, ол джерге джатыб тур-ганлай да кычырды: «Ёлтюрююз, Совет властан а бир да таймам». — Сора, алай айтханында, мен да чуругум бла урдум аны, эмда сокчуранама кыа-тышханыма. Кыру ушагыусуз зат... чурукларымы, кёнгеими да кыан джугу этдим.

— Мени акъылымда бир джокъ эди, сиз аллай къа-
тыджюрек адамсыз деб!

Поп нох, кѣзчюклерин джумуб, хагок къагъытчыгъа
ышарды, Петъка уа правленни эшик аллысында къан
джибитген джерге олтурду эмда, тюрюлю-тюрюлю бояу-
лу джашчыкъланы джыйыны аны кършоулаб, бир
тюрюлю бир сыпаты къалмагъан, тѣгерек къан ырхым
кесекчикге кѣб къараб турду.

V

Турнала стансени башында учадыла, кеслерини ча-
къырыу кычырыкъларын сууукъланган джерге
себедиле. Петъка уюкъ этиучюю терезечигинден айы-
рылмай, сагъатла бла къараб турады.

Темирчи Сидор уюкъ этиучю юйге келди, Петъка
эки кирпични арасында партюх бюртюклени къалай
тартаргъа — джырна этерге кюрешгенине къарады,
ахсынды:

— Эй, джаным, сен къаллай уллу кыйынлыкълары
чегесел!.. Къайгъырмаз, кесинги аман этме, бизни-
кпле дженгилде келликдиле, ол заманда джашау тынч
болур! Тамбла уа манга кел, мен санга эки битир
аякъ ун берирме.

Бир кесек заманны олтуруб турду, тютюн саргъалг-
хан тишлерини аралары бла ичген жилка тютюнюн
сюзюлтюб чыгъарды, печни къатында тюркюрдю эмда
ахсына-ахсына, саукъалды да айтмагъанлай кетиб
къалды.

Анга уа иги джашаргъа болмады. Аны экинчи кю-
нюнде кюн батарны аллы бла Петъка площадь бла
озуб бара: тюрмени къабакъ эшиклеринден эки атлы

къазакъ чыкъдыла аланы араларында узун, тобукъ-ларындан энишге джетген гетен кёлеги бла бара эди Сидор. Джагъасы белине дери ачылыбды, бурма эмда зыбыр тюклю кёюреги ачылыб кёрюнеди.

Петьканы къатына джетди эмда, абына, башын ан-га бурду:

— Петенька, джашым, мени бошаргъа элтедиле, сау къал!

Къолун силкди эмда джылады...

Заман къыйынлыкъ, бууулгъан тюшдеча, алай озукъ барады. Петька бит болгъанды, сары джаякълары, тюклю мусхотча, тюкленнгендиле, оджети джылындан эсе узакъ тамада кёрюнеди.

Къара мыдахлыкъ бла эшилген кюнлери бир-бири ызларындан учуб барадыла. Хар бир мутхузланнган кюн озгъаны сайын кызылла стансеге джууукълаша келедиле; къазакъланы джюреклеринде къайгъы суу хишпилча кёбеди.

Эртденбла, къатында ийнеклени джайлыкгъа кыыстагъан заманда, Щегольск участокдан тобланы атылгъан тауушлары келе эди. Тунакы гюрюлдеген таууш эртденнгиде къалкъыб тургъан кёк шошлукъну буза, юйлени араларында джайылады, уюкъ этиучю юнню топракъ кирпичден этилген къабыргъаларына тиеди, кирленнген терезечиклени къалтыратады. Петька печ башында тюшеди, зипунун къаблай, эшикге чыгъады, къарт къатынча джыйыртмакъ болгъан тал терекни къатында башына джукъа кырау тюшюб тургъан джерге джатады, эмда джер, тобланы гюрюлдегенлеринден къалай дюнгюрденине, сынг-

сыгъанына, къартча ынгычхагъанына тынгылайды, джоппу битген бусакъланы ары джанында уа чаукаланы кычырыкъларына къатыша, пулеметланы атылгъан тауушлары чыгъады.

Ма бюгюн да эртген бла бек эртде чыкъды Петка эшикге, ачы сууукъ кюйдюре, кыулагъын бузлауукъ джерге салыб тынгылады. Тобла тунакы таууш этиб гюрюлдейдиле, пулеметла уа джарыкъ, бузлауукъ хауада шатык чыккырдайдыла:

Та-та-та-та-та...

Аллында аз-аз, андан сора дженгил-дженгил, бир минутха тохтау, дагъыда аз эшитиле:

Та-та-та-та-та...

Петька, сууукъ болмаз ючюн, зипунну этеклерин тобукъларыны тюбуне джайыб, таб джатды алай а ол кёзюуде чалманны ары джанындан сууукъ чабхан тауушчукъ чыкъды:

— Музыкагъамы тынгылайса, джашчыкъ? Сейир музыкады...

Петька элгенди, эрлай ёрге тобукъланды, чалманны тешиклеринден джоппу къашланы тюбюнден къарт кёзле анга джити къарайдыла, саргъалгъан сакъалында селекечик джашырылыбды.

Петька ауазындан ол Александр Четвертной акка болгъанын таныды. Ауазында кълалтырагъанын билдирмезге кюреше, ачууланыб айтды:

— Акка, кесинги джолунг бла бар! Былайда санга джетген иш джокъду!..

— Мени уа джокъду эшта, сеннге джетген иш болур?

— Кесинги киршеме, акка, ма бу ташны берирме да кыулакъ джангынга, артда сокъуранырса!..

— Асыры чѣрчексе. Чѣрчексе асыры дейме! Мен сен джюуолдеуюкню, къартха аллай сый бергенинг ючюн ма бу таякъ бла джылытыргъа болурма!..

— Мен санга тиймейме, сен да манга тийме!..

— Кертисин айтсакъ, сен алкын бишмеген джашилчиксе, а кесчигинги уа кѣбдюрюрге кюрешесе!

Акка чалманны къазыгындан тутду эмда кесни кыуу сингир санларын бурууну башы бла бери тынч тюшюрдю. Джылтырагъан кыолан этеклерин тюзете, Петъкагъа келди, аны кыатында олтурду.

— Пулемет тауушла эшитилемидиле?

— Кимге эшитиледиле, кимге огъай..

— Ма биз бир тынгылайыкъ!..

Петъка кесин зукку этиб, джерге джыгъылыб тургъан аккагъа кѣб кыараб турду, сора таукелсизирек айтды:

— Талны ары джанында джатсанг иги эшитиледи.

— Талны ары джанында да тынгылайыкъ.

Акка, тѣрт аякъланыб, талны ары джанына сюркелди, джаланинган мор бетли тамырлагъа кыоллары бла тийди эмда эки минутха шум болду.

— Сейирди!..—Бузлауукъ джоппуланы этеклеринден кыагъа ѳрге турду эмда Петъкагъа айланды. — Сен, джашчыкъ, бери кыара: мен джерни ичи бла болгъанны барын да кѣрюрге боллукъма, сени уа не муратынг болгъанын бир кыарагъанлай да билеме. Бу музыкагъа учсуз-кыыйырсыз тынгылаб туругъа боллукъбуз, алай а биз, джашым бла мен, башха

акъыл этгенбиз... Сен мени Яшкамы билемисе? Большевиклиги ючюн бизни къазакъла чыбыкъ ургъанны?

— Билеме.

— Ма биз, сора къызылла бизге келгинчи аланы сакълаб турмайын аланы алларына барыргъа оноулашханбыз!..

Акка Петъканы къулагъына ийилди, сакъалы бла къулагъын дыгъы этди, мысты солуб шыбырдады:

— Мен сени джазыкъсынама. Къалай бек джазыкъсынама... Кел бизни бла, мындан кетейик, барысындан да уллу Дон аскерден артха къарамай джанлайыкъ. Разымыса?

— А сен, акка, алдамаймыса?

— Сен меннге алдауну юсюнден айтыргъа алкъын джашса!.. Кертисин айтсам, аллайла сѣлешгенинг ючюн сени къуйругъунгу къыздырыргъа тыйыншлыды! Джангыз гаджи алдайды, мен а тюзюн айтама. Манга сени бла сатыу этерге чыртда кереклиси джокъду, къал мында, алай сѣе эсенг!..

Эмда къолап этеклерин силкиндире, чалманга кетди.

Петъка ызындан джетди, къолларына къадалды.

— Тохта, акка!..

— Тохтаргъа кереклиси джокъду. бизни бла барыргъа сѣемисе — иги джолгъа алай тюлмюдю, къатынны арбадан атсанг — байталгъа тынч!

— Барлыкъма мен, акка. Къачан?

— Аны юсюнден артда сѣлеширикбиз. Сен ингир бола бизге кел бюгюн, Яшка бла мен ындырда болукъбуз.

VI

Александр Четвёртый бек эртдеден бери да бир сабда тохтамагъан къартчыкъды, къулакъ от алса—телиди, ичмеген заманында уа биринчи сортлу адамды. Аны тукъуму кишини эсинде джокъду. Бек эртде, ол къазакъ сотня тургъан Иваново-Вознесенскеден аскер къуллукъдан къайтыб келгенинде, эсиргени бла эл джыйылыуда былай айтханды:

— Сизни патчахыгъыз Александр Ючюнчюю да, алай а, мен патчах болмасам да, не десенг да, Александр Тёртюнчюме, аман кёзюне учуруб, тюкюрейим сизни патчахыгъызгъа!..

Эл джыйылыуну бегими бла аны къазакъ атын эмда джер юлюшюн сыйыргъандыла, стансе майданда анга, уллу эм сыйлы атха сый бермегени ючюн, элли чыбыкъ ургъандыла, ишин а джабыб къояргъа бегитгендиле. Алай а Александр Тёртюнчю, кёнчегин тарта, саулай тёрт джанына айланыб, стансечилеге баш ургъанды эмда, ахыргъы туюмеси эте, айтханды:

— Джюйюсхан къартла, бек уллу сау болугъуз, алай аны бла мен не аз да къоркъмагъанма!..

Стансени агаманы, атаман таягъын джерге уруб айтханды:

— Сен алай къоркъмагъан эсенг — энтда къошарла!..

Ол къошакъдан сора Александр сёлешелмегенди. Аны юйюне кёлтюрюб элтгендиле, алай а Тёртюнчю деген самаркъау ат анга ёлюб кетгинчи дери аталгъанлай къалгъанды.

Петька ингирде Тёртюню Александргъа келди. Юйде киши джокъ. Сенцада эчги мурулдай, къобуста сабадагъайланы кемиреди. Арбазгъа чыкъды, кенгине ачылыб тургъан, ындыргъа чыргъыучу эшиклеге барды. Арлакъдан акканы сууукъ чабхан тауушчугъу чыкъды:

— Джашчыкъ, бери былайгъа кел!

Петька келди, саламлашды, akka уа къарагъан да этмейди. Ташладан къол гирмен этиб кюрешеди, то-букъланыб ташны тишлейди. Чёгючню ургъаны сайын кёк таш умурла эмда кёксюдюм джилтинле чартлайдыла, Акканы джашы, Яков, веялканы (суууруучуну) къатындады. башын кёлтюрмегенлей кюрешеди, къобхан къанджалны ызына веялканы къабыргъаларына урады.

«Къышха джууукълаша, нек кюрешедиле былай», деб кёлюне келди Петьканы. Акка уа чёгюч бла ахыр кере уруб Петькагъа къарамагъаилай, айтды:

— Болгъан мюлкню къарт къатыннга ариу джарашдырыб къояргъа деб кюрешебиз. Ол мени аламатымды, бир зат алай иги болмаса, къычырыкъдан башынгы алалмаз! Бу эте тургъаным атыб къояргъа да боллукъ эдим, бу болгъан болумуча, алай а кёб кёлкъалды сёзле айтыллыкъдыла деб къоркъама. Кетдиле аллайла-быллайла, юйде уа бир чёб да битмесе да, алагъа не деб айтырла дейме!.. бойнуна къакъды, Яковгъа айтды.

Акканы кёзлери кюлседиле. Ёрге турду. Петьканы

— Базарны боша, Яша! Кел уюкъчуну джашы бланы-муну юсюнден селешейик.

Яков къанджалыны веялкагъа ура тургъан ууакъ

чюйчюклени ауузундан кьол аязына туюкюрдю, эрин-
лерин ышарта, Петькагъа джууукъ барды.

— Салам, кызылчыкы!

— Салам, Яков Александрович!

— Къалайса, бизни бла кетерге таукел болдунгму?

— Мен тюнене Александр аккагъа барлыкъма
деб айтханма.

— Ол азды... Сылхыр башынг бла кече кетерге ха-
зырланырса, сора хайда сау къал, стансе! Къалай
болса да бир затны эсде тутаргъа керекди. Биз хутор-
чуладан бек кёб игиликни кёргенбиз! Атам чыбыкъ
ургъандыла, мен фронтха барыргъа разы болмагъа-
нымда, ёлтюрюб къояргъа дери туюгендиле, сени ата-
нгы... Да, аланы юсюнден не айтыуу барды, ала тол-
дула!

Яковъ Петькагъа бек джууукъ келди, салыныб тур-
гъан тегерек къашларын кымылдата, шыбырдады.

— Сен, джаш, аны билемисе, ала, алай деген кадет-
ле стансе ат орунлада тоб складла этгенлерин? Ары
тоб окъланы (снарядланы) эмда башха затланы къа-
лай элтириклерин кёргенмисе?

— Кёргенме.

— Сора, сёз ючюн, ала джандырылсала, къалай
боллукъду?

Александр акка чыначыгъы бла Петьканы къабыр-
гъасындан тюртдю, ышарды:

— Къо-ркъуу!

— Ма мени атам алай ойлашады: къоркъуу эмда
анычала дейди, мен а башха акъыл этеме. Кызыл-
чыкъла Щегольск участокну къатында турамыдыла?

— Крутенький хуторну тюнене алгъандыла,— де-
ди Петька.

— Ма: анга кере айтсакъ, былайда аланы атылт-сакъ эмда къазакъчыкъланы ашарыкъ болгъанларын, аны кибики аскер кереклерин къурутсакъ, сора ала ар-тарына къарамагъанлай, Донцагъа дери къачыб кете-рикдиле. Ма кѳремисе-

Александр акка сакъалын сылады эмда айтды:

— Тамбла ингир къарангы болгъанлай, бизге, ма былайгъа кел... Былайда бизни сакъларса. Джолгъа керекли затларынгы барын да ал, ашарыкъгъа къай-гъы этме, биз кесибизникин алырбыз.

Петъка ындыр эшикlege бара тебреди, алай а ак-ка аны къайтарды:

— Арбаз бла барма, орамда адамла джюрюйдюле. Чалманны юсю бла атла да, тюз бла бар... Сакълыкъ — ол хар даманда да кереклиди-

Петъка чалманны башы бла атлады, къолан буз-лауукъ къабырчакъланыб тургъан индекден секириб ётдю эмда стансе ындырланы къатлары бла, бузлау-укъдан чал болгъан огъурсузланыб тургъан бичен ти-шлени къатлары бла юйюне кетди.

VII

Кечесинде востокдан джел урду, къалын къар джауду. Қъарангылыкъ хар арбазда, хар орам мийюше уюду. Петъка, атасыны зипунуна чырмала, орамгъа чыкъды, калитканы къатында бир кесек сю-елди, суу ызында талла ургъан джелни ауурлугъундан бюгюлюб, къалай дууулдагъанларына тынгылады эмда орам бла Тѳртюнчю Александрны юйюне акъыр-тын атлай кетди.

Къарангыда амбардан таууш:

— Петро, сенмисе?

— Менме.

— Бери кел, сол джаны бла атла, былайда тырнаула бардыла.

Петька барды, Александр акка бла Яков амбарны къатында не эсе да бир зат этедиле.

Джыйылдыла. Акка табынды, ахсынды эмда къабакъ эшиклеге атлады.

Клисагъа джетдиле. Яков, уукъ джетел эте, шыбырдады

— Петруха, мени огъур кёгюрчюнчюм, сен бизден эсе белгисиз эмда тирисе... эслерик тюлдюле... Сен площадны юсю бла складлагъа сюркел. Патрон ящикке къабыргъагъа джууукъ къалай къаланыб тургъанларын кёргенмисе?

— Кёргенме.

— Ма санга къуу эмда чакъгыыч, ма была уа патеген къуюлгъан кендирледиле... Сюркелиб джетгенден сора башынгы зипун бла джабыб, чакъдырыб, къууну къабындыр. Аны бла, кендир жаннганлай, аны ящиклени араларына эмда дженгил ызынга бизге чаб. Хайда бар. Да, къоркъма!... Биз сени былайда сакъларыкъбыз.

Акка бла Яков бурууну къатында чёкдюле, Петка уа джабагъыгъа ушаш джумушакъ бузлауукъ юсюн къылын джабхан джерге бауурланыб, складлагъа сюркелди.

Джел Петьканы зипунчугъун тарайды, сууукъ сырт узунунда джюзеди, аякъларын чанчдырады. Къоллары бузлауукъ къысхан джерден сууукъдан буз

лайдыла. Ышан эте, къармай-къармай складха джетди. Алайдан онбеш атламда часовойну папиросу джылтырайды. — Сарайны къангаладан этилген башыны тубюнде джел улуйду, къобарылгъан къанга чайкъалады. Ол папирос отчукъ кёрюнген джерден тунакы сёлешген тауушланы джел бери сюрюб келтиреди.

Петька чёгеледи, зипунну башына атыб, анга чулгъанды. Чакъгъычны кёолупда тутады, къуу буюкгъан кёолларында тохтамайды.

Чыркы!.. Чыркы!.. къаты темир чакъгъычны отлукъ ташха тийгени аз эштиледи, а Петькагъа уа чакъгъычны тауушу саулай да площадь эшитилгенча кёрюнеди, эмда кьоркьуу джибгил уу джыланча чырмалады бойнуна. Къуу а суу джугъу болгъан кёолларында мылланнганды, къабынмайды... Дагъыда, дагъыда урады. Морсыман джилтинчик тютюнледи, кендир буштукъ джарыкъ эмда таукел джанды. Къалтырагъан кёолу бла аны ящиклени араларына сукъду, агъач джаннган ийисни дженгил сезди, аякъ тауушланы эшитди, къарангыда сескекленнген ауазла:

— Аллах хакъына, отду! М-а-а къарачы!!!

Петька, эс джыйыб, сескеклениб тургъан къарангыгъа мыллык атды, аны ызындан шоккла атылдыла, эки окъ аны башы бла джюзюб, ачы сызлыкъ таууш салдыла, ючюнчюсю джююулдегени бла къарангылыкгъа бараза салды къайда эсе да аллында, узакъ, онг джанында. Артында тохтаусуз кычырадыла:

— От тюшдю!.. О хахай, от тюшгенди!..

Шоккла да тохтамай атыладыла.

Джангыз мюйюшге дери бир чабалсам!!-» деген акъыл Петъканы башында чайкъалады.

Бютеу кючюн джыйышдырыб чабды. Чыгъанакълы таууш къулакъларын сасытады. «Шо буруугъа бир джеталсам...»

Аягъын исси ачыу кюйдюрдю, асхай-асхай талай атламны чабды, тобугъундан энишгеде бутун джылы мылылыкъ джуаады... Петъка джыгъылды, бир секунтдан секириб турду, зипуннга чырмала, тёрт аякъланыб. чынгаргъа кюрешди.

Акка бла Яков олтуруб кёб турдула. Джел огородда бир кыйыры уллу къонгураугъа тагъылыб тургъан джыджымны чайкъайды. эмда гитче къонгураучукъланы тагъылыб тургъан аркъаучукъларын кымылдата, акъыртын тюрлю-тюрлю тауушлу къонгурау къагъа турады.

Къарангыда, площадны арасында, муккур дуппурлача болуб тургъан складланы къатында, алгъын джел бёлюб-бёлюб эшитдирген тунакы ауазла эшитилдиде, андан сора от кесини сары тили бла джарытды къарангыны, энтда шкок атылгъан таууш чыкъды, экинчи, ючюнчю... Бурууну къатында аякъ таууш, бёлюб-бёлюб солуу, ауаз бууулубду:

— Акка, болуш!.. Мени аягъым...

Акка бла Яков эки джанындан сермеб алдыла, чабыб мюйюшню къатында къарангыгъа кёмюлдюле, чабадыла, абын-сюрюн этедиле, джыгъыладыла. Ала эки кварталдан ётген кёзюуде къонгырау къагъыучуда къайгъы-къуугъун къонгурау къагъылгъан таууш шошлукъну бузду эмда джукълагъан стансени башы бла чайпалды.

Петъканы къатында Александр акка хырылдайды

эмда аякъларын гузаба алады. Аны уллу ёсген сакъа-
лы Петъканы джаякъларын дыгъы этедиле.

— Ата, бачхалагъа. Бачхала таба барыгъыз!..

Индекден ётдюле эмда солууларын ала, тохтады-
ла.

Станседе, площадьда хал—джер эки джарылгъанча-
ды, отну къыб-къызыл столбасы къонгураулудан ми-
йикге чыкъды, тютюн къалып бохсураб бурулду...
Атылгъан тауушла энтда эмда энтда чыкъдыла.

Шум болду. Сора бир кесекден саулай станседе
итле бирден чабдыла, клисада тохтагъан къуугъунда
джангыдан гюрюлдеди, ачы тиширыу таууш юй баш-
ланы аулады, площадьда уа сары джохар джалын от
складланы оюлгъан къабыргъаларын джалайды эмда
узун къолун попну мекамларына узатады.

Яков къарагёгенни къалын кёкенини джанына
чёкдю, акъыртын айтды:

— Энди къачаргъа чыртда мадар къалмагъанды.
Станседе, скойсенг, ийнелени излеб да табарыкъса,
кёремисе, къалай джарыкъ джанады!.. Да, Петъканы
аягъына да бир къараргъа керек эди...

— Адамла тынч болгъунчу эртденнге дери тохтар-
гъа керекди, андан сора казна чегетле бла кетерге ке-
рекбиз.

— Иги джылынг келген адамса, атай, кеси аллын-
га оум этиуюнг а сабийчикчады! Джараймыды аллай
иш—станседе сакъларгъа, энди хар къалайда да бу-
сагъатда бизни излеб айланнган заманда? Юйге бар-
сакъ да, бизни ол сагъатлай бууарыкъдыла. Биз стан-
седе биринчи къараууллукъда тургъан, биз алагъа
биринчи джаулагъа тергелиб тургъан адамлабыз.

— Ол а алайды... Сен тюз аитаса, Яша.

— Бизни арбазда гитче гёзенчикде кечинирми эдик бююн?— деб сорду Петька, ачыгъандан джы-йырыла.

— Ол келишеди. Анда не болса да эски-бюсю затла бармыдыла?

— Сыгышла къалангандыла.

— Келигиз, акъыртын тебрейик!.. Атай, сен къай-ры ураса кесинги алгъа? Артда рахат барсанг да бол-лукъду.

VIII

Эртденнге Яков бла Петька сыгышла къалауну тюбюнде терен уру къаздыла; джылы болур ючюн аны тюбюне, къабыргъаларына къургъакъ ханс салдыла, ары тюшдюле, башы бла къургъакъ чырмауукъ хансланы, бахчадан отуннга келтирилген харбуз са-бахланы салдыла.

Яков, кесини ич кёлегин джыртыб, Петьканы окъ тийген бутун байлады. Ючюсю да алай нигирге дери олтурдула. Эртденбла арбазгъа адамла кирдиле. Тунакы сёлешген тауушла, киритни зынгырдагъаны эшитилдиле, сора бек джууукъ келиб сёлешген адам-ны айтханы ачыкъ эшитилди:

— Уюкъчуну джашчыгъы, эшта, хуторда ишлей болур. Эй къарнаш, киритни алыуну къой. Ол санга неге керекди? Уюкъчуну юйюнде къуру битлери бла джюн барды. андан башха заты джокъду, анда кёб зат табмазса...

Аякъ тауушла къайда эсе да, сарайны ары джанында джогъалдыла.

Кече бузлауукъ басды. Ингирде огъуна айланчда, къачда мылыдан кѣбген джерни къалай джарылгъан тауушу эшитилген эди. Булутланы джабагъы кесеклери чанчакълагъан кѣкде къынгыр белли ай джолунда джюзюб барады. Къаралдым— кѣк тѣгерек булут тешикледен джулдузла ышарыб къарайдыла. Башындан тюбюне дери тешили юй башдан кече гѣзенчикге къарайды.

Сыгынла тюбю уруда джылыды. Александр akka сакъалын тобукъларына тиреб джукълайды, хурулдай эмда аякъларын кымылдата. Петька бла Яков акъыртын сѣлешедиле.

— Атай, уянчы! Джукъуну къачан бошарыкъсыз? Джолгъа чыгъаргъа заман болгъанды!

— Аха? Джолгъа заман болгъанмыды? Боллукъду...

Сыгынланы акъыртын бир джанына сала кѣб турдула. Эшикни бир кесегин ачыб къарадыла,— эшикте, мюйюште бир джан да джокъ.

Станседе эм кыйыр юйден оздула, буруулу биченликке бла тюзге чыкъдыла. Джаргъа дери джюз сажнаны къарда сюркелиб бардыла. Терезелеринден саргъылдым джарыкъчыкъла ургъан артда къалгъан стансе степге джити къарайды. Джар бла казна чегетге дери акъыртын, джаныуаргъа баргъанча, бек сакъ бардыла. Бузлауукъ аякъ тюбюнде джырылдайды. Джарны джалан, ташлы тюбюне бир-бир джерлерине къурт къаланганды, аланы юслеринде— къоянланы къынгыр-мынгыр баргъан ызлары кѣрю-

недиле. Джарны бир кыйыры казна чегетге тиреледи. Сыртлыкыга чыкдыла, төгөрекке кыарадыла эмашыкмай, чегетге атладыла.

— Билмегенлей Шегольскеге барырга кыоркыуу уллуду. Кёб бармай фронтха джетерикбиз—акылагыа тыюуб кыалырга боллукбуз.

Яков, башын кысха тонну ачылыб турган ал этеклерини тублерине сала, чакгычыны кёб чакдырыб кюрешди. Джилтинле төгөледиле, кыурч отлук ташха кыургыак тиеди. Чөплеу кыаураланы кюлю бла боялган кыуу кыабынды эмда ийисли тютюледиле. Яков тютюню эки кере тартды, атасына джууаб этди:

— Мен алай умут этеме: келигиз агыашчы Данилге барайык, ол бизни эм иги таныш адамыбызды. Позциядан, акылары чеклеринден кыалай ётерибизни да андан билирбиз, да сора Петяшканы да бир кесек джылытырбыз, алайсыз, ол чырта бузлаб кыалырга боллукду!

— Манга, Яков Александрович, алай сууук тыюлю.

— Сёлешме, алдама, джашчык! Сени зипунунг сууукну тыярга этилмегенди, кюнден салкынлык этерге джараган затды.

— Тебре, Яша, тебре, джашым!.. Кыарачы. Илкер кыалайгыа дери кёлтюрюлгенди, кёб турмай кече арасы боллукду,—деди акка.

Агыашчыга элли сажени джетмей тохтадыла... Агыашчы Данилни терезесинден от джарык, тютюню оджакдан эриниб чыкканы кёрюнедиле. Ай бир джанына табсыз кыйсайыб, джарыгы чегетни юсюне джайылганды.

— Киши болмазгыа керекди, джюрюгюз.

Сарайны тубюнде ит юрдю. Крыльцону бузлагъан атлауучлары аякъ тубюнде джырылдайдыла. Къакъдыла.

— Хозяин юйдемиди?

Юйню ичинден кимни эсе да сакъалы терезеге тирелди.

— Юйдеме. А кимни келтиргенди аллах?

— Кесибиз, Данила Лукич, аллахынг ючюн джибер джылыныргъа!

Сенцада эшик джызылдады, эшик чюй дыгъырдады. Агъашчы босагъатада тохтады, онг къолу бла къонакълагъа къарайды, сол къолу бла уа сыртындагъы шокдан тутуб турады.

— Александр акка, сенмисе?

— Ол кесиди... Джатаргъа джиберемисе?

— Ким биледи... Хо, да келигиз, къалай болса да, сыйынырбыз!

Комнатчыкъда от джылы этилгенди. Печни къатында джайылгъан кийизде ючеулен джатадыла,— башларында ат джерле, мюйюшде шоккла. Яков эшикге артха турду.

— Кимледиле сенде была, хозяин?

Кийизден таууш:

— Эй, стансечилени танымадынгмы? Биз а сизни тюненеден бери сакълайбыз. Алай оюм этген эдик, сиз казна чегет эмда Данилни къарауул юйюн джанлаб озмасыз деб... Хы, энди, багъалы къонакъчыкъла, тешинигиз, кече къалайыкъ, тамбла уа сизни тохтаусуз патчах сенгилчекге ашырырбыз... Джыджымчыкъ эртдеден бери сизге тансыкъ болуб турады!..

Къазакъла орундан турдула, шокларын алдыла.

— От салыучуланы къолларын байла. Семен..

Экиси орунда джукълайдыла, ючюнчюлери столну къатында башын энишге ийиб олтурады; бутларыны арасында шкогу. Агъашчы Данила эски бысыдырны полгъа атды.

— Александр акка, тюрбюнге джай, къарт сюсклеринге тынчыракъ болур!

— Къара, джазыкъсыныучу адам, анда кесинг джатаргъа чыкъмагъа эди!.. Эшитемисе, агъашчы? Эски бысыдырны ызына ал!.. Ала складлагъа от салгъандыла, аллай ишле ючюн, бузлауукъда юй иени гаджиси бла бирге эшике джатсала да гюнах тюр эди!..

Танг аласында акка тилеб айтды:

— Джибер, джашым, кеси джарауума чыгъаргъа керекме...

— Къайгъырмаз, къарт, кенчегинге неда уюкъларынта тамыз! Тамбла сени аркъаугъа тагъарбыз, анда кеберсе!

Къарыусуз къышхы танг джарыкъ терезеге илинди. Къазакъла турдула, бет-къол джуудула, эртденлик ашаргъа олтурдула. Яков билдирмей атасы бла Петъкагъа шыбырдады:

— Мен кече джыджымны ашалтханма... Стансеге джетгенлей, барыбыз бирер джары, биченликлеге, андан ары таугъа, биз ташла къазгъан тешиклеге къачаргъа... Анда бизни бир заманда да алаллыкъ тюрдюле!

Ючюсю да кендир джыджым бла къоллары бай-

ланганлай барадыла. Петька джаралы аягына абынады асыры ачыгъандан, тишлерин джыгъырда-тады.

Къозлары джетген къатын чачын тозуратханча, къыйырларында къашхаланган биченликлени джайыб тургъан Стансе ма. Биринчи мюйюшге буругъанлай, Яков къыйыкъланган, агъаргъан ауузу бла джыджымны юздю, эмда кърда ары-бери бурулуб чаба, биченликге мыллык атды. Александр akka бла Петька да аны ызындан. Бары да бирер джары. Артдан кычырыкъ:

— Тохта, тохта!..

Шок атылыула эмда ат аякъ тауушла. Петька индексден чынгай, ызына къарады: Александр akka, окъ тийген башы бла кюртге кёмюле, джыгъылды эмда аякълары ёрге мийик чыгыб къалтырадыла.

Башына кър белибау кысыб тургъан тау бери чабыб келеди. Къазакъла таш къазгъан чунгурла кёз къууушлача къраладыла. Яков биринчи кирди, Петька да аны ызындан. Энишге бюгюле, юслерин джырта, таш джитиледе этлерин сыдырта, мылы кърангы тешике бардыла. Бир-бирде Яковну чурукълары Петьканы башына ачы тиедиле. Тешик экиге бёлюндю, сол джанына кетдиле. Петьканы кёоллары бузлаукъ балчыкъгъа боялдыла, башындан джагъаларына суу агъады. Уругъа джетдиле. Ары тюшдюле эмда бир — бирлери къатларында олтурдула.

— Манга бушууду! Эшта, атаны ёлтюрген болурла, — деб шыбырады Яков.

— Ол индексни къатында джыгъылгъан эди...

Сёзле, бир башханыктылача, тунакы чыгъадыла. Кърангылыкъ кирпичлеге джабышады.

— Хы, Петька, энди ала бизни онгсуз этиб алыргъа кюреширикдиле. Лобан тешике битгенча, тынгкайыркъ болурбуз, алай болса да, ким биледи... Ала бизге кирирге къоркъарыкъдыла. Бу тешиклени мен бла атам къазгъанбыз эртде, герман къазауатха дери. Мен былайыны джолларын барын да билеме... Кел, энтда арлакъ барайыкъ.

Барадыла. Бир-бирде джолсузгъа тирелиб къаладыла, сора ызларына къайтадыла, башха джол излейдиле...

* * *

Къалын, джабышмакъ къарангылыкъда эки кюн бла эки кечени къысылыб турдула.

Шошлукъ къулакълада зынгырдайды. Хазна сёлешмедиле. Тынгылай, сакъ тынгылай джукълайдыла. Къайда эсе да башында суу джерни буруб тешеди. Уянадыла, дагъыда джукълайдыла... Сора, сокъур кючюклеча, къабыргъалагъа тие, тышына чыкъгъан джерге сюркелдиле. Кёб аджашыб айландыла, алай болса да джарыкъ билмей тургъанлай эмда джити урду кёзлеге.

Таш тешикни аллында уллу кёк кюл къалаула, папирос тюбле, атылгъан патронла, кёб адамны аякъ ызлары, а иги къарагъанларында уа — кёрдюле: стансеге баргъан джолда къуйрукълары къысха къыркъылгъан атлада атлы аскер бара эди, аны ызындан джоппу-джоппу джаяу аскер, джер наныкъ бетли байракъны ийнакълайды эмда сёлешген ауазланы, кюлюулени, команданы, арба джызылдаулары узакъгъа элтеди.

Чартлаб чыкъдыла. Чабадыла, джыгъыладыла. Яков къол къагъады эмда уллу таууш этиб кычырады:

— Къарнашла! Къызылчыкъла! Джолдашла!

Атлы Аскер, тору атланы джоппусуча, джолда джоппуланды.

Арт джанындан а сафлары булгъанган джаяу аскер кысады.

Яков башын силкди, джыламсырай къызыл аскерчилени ёзенгилерин, налланган чурукъларын убба этерге мыллык атды, Петьканы уа сермеб алдыла, чанада ариу ийисли бичениге кёмдюле,юсюн шинелле бла джабдыла.

Чанала чайкъаладыла. Шинелле, къачан эсе да ата кёлек ийис этгенча, джюрекге джууукъ, мысты ийис этедиле.

Петьканы башы тёгерек айланады, кёкюреги къусары келгенден толады, джюрегинде уа, къара будай май айда джангурдан сора джашнагъанча, къууанч джашнайды. Кимни эсе да къолу шинельни ёрге ачды, джелде кебген мыйыкъсыз бет Петькагъа ийилди, эринлеринде ышарыу ойнайды.

— Саумуса, шох? Сухарла уа ашаймыса?

Петьканы ауузуна сухарны салалы чайнаргъа, зыбыр къолкъаб бла Петьканы бузлагъан бармакъларын ышыйды. Ол не эсе да бир зат айтыргъа излейди, алай ауузунда къара будай кесекни чайналгъан джоппусу барды, тамагъына уа джылары тыгъылгъанды.

Зыбыр къара къолну тутду эмда кёкюрегине къаты, бек къаты кысыды.

I

Уллу юйню башы къанджал бла джабылгъанды, орамгъа кёк бояулу терезе джабхычлары бла алты джарыкъ терезе къарайды. Алгъын мында стансе атаман джашагъанды, энди уа РКСМ-ни ячейкасыны клубуду. Бир минг тогъуз джюз джыйырманчы джыл шылпылы сентябрь, бачхалада эмда орам мюйюшледе кече къарангы.

Клубда джыйылыу, тютюн кёб, сёлешнуле. Столну къатында ячейканы секретары Петька Кремнев, аны къатында бюрону члени Григорий Расков. Бек керекли ишге къаралады: земотдел ячейкагъа берген джерни юлгюлю ишлеуню хакъындан сёлешедиле.

Бир сагъат джарымдан—протокол кесек:

«Тынгыладыла: Крутенько участокда джер ёлчелеуню юсюнден Расков джолдашны докладына.

Бегитдиле: Джерге дженгил къарар эмда ёлчелер ючюн Расков бла Кремнев джолдашланы айыргыгъа.»

Лампаны джукълатдыла. Аякълары бла крыльцода уллу дыгъырдатдыла. Петька мюйюшню къатында тохтады, эмда Расковну акъ кёлеги юст джол джулдузла кёрюнген кечеде къалай чайкъалгъанына къарай, джукъусурагъан стансени зангырдауукъ шошлугъуна кычырды:

— Гришка, эшитемисе? Адамла сюридиле сабан. Тынчлыкъ акъыл этиуню унут! Джаяу барабыз!

Ёпке ауруулу танг. Кёб болмай тебленген джол
бла сюрюу баргъанды. Тюздеги аман хансланы баш-
ларына букъу кьоннганды. Дуппурда сабан сюреди-
ле. Анда адамла ишлеб кюрешедиле, кьаладжюкlege
джегилген ёгюзле акъырын силкинедиле.

Джашла сёлешмегенлей атлайдыла. Кюн орта
болгъанды — участокга джетдиле. Тюздеги кьулакъ-
да он таврачан юйдеги кьалгъанды. Кёлню беджен-
лерини кьатында кьатын, этеклерин кьайырыб, кьа-
лакъ бла кьагъады. Кьолан ийнекле ары джанындан
кьарын тюблерине дери суугъа киргендиле. Кьулакъ-
ларын кёлтюрюб, сылхырсыман кьарамлары бла Джаш-
лагъа кёб кьараб турдула. Алда тургъан неден эсе де
кьоркьуб, кьуйругъун джурча кьалач этди эмда
плотинагъа мыллык атды, саулай сюрюу да аны
ызын кьуюлду. Чал сакъаллы сюрюучю сыбыртхыны
ачы-ачы чакъдырды; аны болушлукъчусу, кьара та-
банчыкъларын дженгил кёргюзе, малланы бери ты-
яргъа чабды. Ындырда молотилканы бёлюннген та-
уушларыны аралары бла ариу кьыз таууш эшитил-
ди:

— Гарпишка, кел барыб бир кьарайыкъ—кимле
эссле да, бизге кьызылла келгендиле!...

Джашла ингирге дери участокчу председатели
излейдиле, квартирде арну ийнсли хаууп ашайдыла,
джерге уа экинчи кюн кьараргъа оноулашдыла. Юй
бийче алагъа сенцада орун салды. Григорий джат-
ханлай кьалкыды, Петька уа кёб тёнгшюб турду, те-
ри тонну тюбюнде бюрчелени тутуб кюрешди, са-

гъыш этди: къаллай джерни берлик болур хыйлачы председатель?

Кече арасында юй иеси кылычны ачды, крыльцодан джулдузлу кёкге къарады эмда атлагъа аш хазырларгъа ат орунга кетди. Хуюдан суу чыгъарыучу джызылдады, тюзде тай чакъыргъанча— узун кишнеди. Арбаздан тауушла тунакы эшитилдиле. Петька уянды.

Григорий тюшюнде тишлерин кыжылдатды, бир джанындан бир джанына бурула, мыдах эмда ачыкъ айтды:

— Ёлюм — ол, къарнаш, фунт изюм тюлдю!..

Председатель, чурукъларын таууш этдире, сенцагъа кирди.

— Джашла, о джашла, эшитемисиз?

— Не?

— Аны эмина биледи... Бусагъатда Вежинск хутордан бизни участковоюбуз келгенди да, ол хуторну Махно алгъанды дейди.

— Джашла, сиз къачаргъа керексиз!..

Петька джукъусураб тургъанлай мурулдады:

— Сора, джер а къалай боллукъду. Тамбла участокну ёлчеле, андан сора барырбыз, аякъларыбызны бошунагъамы сюйрегенбиз!..

Танг аласында Петька тюшюнде кёреди: ол райкомда джыйылыудады, юй башында уа ким эсе да ауур атлайды, эмда къанджал энишге бююле дыгъырдайды: дыгъыр!.. Мы-гъы-р!..

Уянды—эселеди: тобла атылгъан уруш. Джюреги къайгъылы кысды. Ашыгъыш тебретиле, агъач саж-

наны да алдыла эмда, чабхан итледен кеслерин кьо-руулай, участокдан ары чыкъдыла.

— Вежинскеге дери ненча верста барды?—деб сорду Григорий.

Ол шум болуб атлайды, джол джанында ёсген эшек чыгъаналаны кыб-кызыл башларында чачакъчыкъларын сагъышлы джыртады.

— Отуз верста болур!

— Дже-ти-ша-лыр-быз!

Бачхаланы къатлары бла оза, сыртлыкъгъа чыкъдыла. Петька патронташын тюшюрдю, сора аны алама деб ызына айланды—эмда сескекленди: атлыла къауум-къауум сафла болуб, участокну ары джанындан тюшюб келе эдиле. Алда келгенни кьолунда, джелде чайкъала, къанатлыны сынган къанатыча, кълалтырай келе эди къара байракъ...

Председатель сажнаны кьолундан ийди, кеси да не ючюн этгенин билмегенлей, хурджунунда тютюн орнуна узалды. Петька дженгил кьулакъгъа тѣнгере-ди. Григорий да аны ызындан.

Тынгыларгъа унамагъан аякъла кьуджур къаты-шадыла, чабыуу таш макъачады, джюрек кесек-кесек болады, эмда ауузу иссиден кюсди. Ичи бла суу джуугъан кьулакълны тубю мылыды. Балчыкъ ийис этеди, аякъла батадыла. Петька чабыб баргъанлай чурукъларын атды эмда шкогун таб алды кьолгъа; Григорийни бети кѣгерди, эринлери кыйсайгъандыла, солууу хырылдаб чыгъады. Джыгъылды эмда шкогун узакъгъа быргъады.

— Ат, Петя, тутсала—ѣлтюрлюкдюле!..

Петька кълалтырады.

— Сен шашханмы этгенсе?! Дженил ал, итден ту-
угъан!

Григорий шокну бауундан эриниб суйреди. Бир-
бирлерине минутну эрши къараб турдула.

Джангыдан къачыб тебедиле. Къулакъны кы-
йырында Григорий сыртындан джыгъылды. Петька
тишлерин кысды, къуу сюек джолдашын кълтукъ
тюбуне алды эмда талайны алыб барды. Къулакъ
экиге бълюдю, ат сюекли эмда ийисли ханслы бир
бутагъы туура барыб сабанлагъа тиреледи. Арбаны
къатында бир киши атланы кълладжюкге джеге ту-
рады.

— Атлан стансеге дери!.. Махноучула джетедиле!

Петька хомутдан сермеб тутду, киши да—Петька-
ны.

— Берлик тюлме!.. Байтал буазды. Аны бла къл-
лай барлыкъсыз?!

Къарыулу киши уллу къллары бла шокну тар-
тыб алса, буаз байтал ючюн ёлтюрюб кълор.

Къашын-башын эрши тюдю, джаякъларында са-
ры сакъалын чюйюрдю, аузуну кълтында ууакъ къл-
тыраун тыйды, бютеу кючюн джыйышдырыб, тар-
тыб алды. Дженил таууш этдиреди кълчхарын.

— Кет!

Киши арбаны кълтында тургъан балтагъа энишге
ийилди, а Петька, тамагъында джабышмакъ къл
бокъланыуну сезе, тик джелкеге шокну прикладын
къллю джетдирди. Джыйыртмакъ чурукълада аякъ-
лары, гыбы аякъчыкълача, кълтыраб кълмылдады-
ла.

Григорий постромкаланы кесди эмда байталгъа се.

кириб минди. Петьканы тюрбюнде алмача кюрланлары болгъан кек тавричан алаша.

Болду. Сабанла бла джолгъа джортдула. Туякъла бирден тыкъырдайдыла. Петька ызына кърарды, кърулакъ башында уа джел букъуну чыгъарады ёрге. Кърууу джарашханды—залим келедиле.

Беш веристаны бардыла, ала джууукъдан-джууукълашадыла. Алда келген ат башын ёрге тутуб, секириб-секириб сажналаны артха къралай атханы, а аны юсюндеги атлыны тюркюр кърара джамчысыны къралай джел тарагъаны кюрюнедиле.

Григорий миниген байтал эслерча джюрюшюн акъырын эте башлады, хырылдайды эмда кърыхса, бёлуб-бёлуб кишнейди.

— Байтал тай табарыкъды... Мен бошалдым, Петя,—деб кърыхырды Григорий ургъан джелни ичи бла.

Дуппурну къратында айланча ол бара тугъанлай атдан джерге чынгады, ат джыгъылды. Петька кърызгъаны бла талай сажнаны барды, алай а эсине тюршюр, ызына дженгил бурулду.

— Не этесе сен?—деб, джылагъан ауазы бла кърыхырды Григорий, алай болса да, Петька обойманы (беш патронну) таукел эмда таб салды, атдан чынгаб тюршюр, чегелеб ышанлады, джууукълашыб келген джамчыгъа атды эмда, атылгъан патронну чыгъара, ышарды.

— Ёлум — кърнаш, ол фунт изюм тюршюр!

Энтда бир кере атды. Ат шын турду, кърара джамчы джерге созулду, чуругъу ёзенгиге бегинди эмда ат букъу багъаналаны араларында кесин тыйдырмаздан чабыб кетди.

Петька аны кърмеген кърарамы бла ашырды эмда,

аякъларын кенг джайыб, джолгъа олтурду. Григорий дарман хансны ариу ийисли башын терлеген къол аязларында ууа, джаныуарча ышарды.

Петька керти эмда акъыртын айтды:

— Хы, энди битди,— бауурундан джерге джабланды.

III

Исполкмну арбазында къуллукъчула машоклагъа байланыб тигилген къагъытланы джерге басдырадыла. Председатель Яков Четвёртый крыльцода тотланган эски пулемётну джамайды. Эртденден бери разведкагъа кетген милиционерлени сакълайдыла. Кюнортада Яков чабыб озуб баргъан комсомолчу Грачев Антошканы кесине чакъырды, кёзлерин ышартды:

— Ат орунда атладан бир маджалын ал эмда Крутень участокга джорт. Бизни разведкагъа тюберге да болурса — сора алагъа ызыгъызгъа стансеге къайтыгъыз дерсе. Сени шкогунг бармыды?

Антошка, джалан табанларын дженгил кёргюзе, бара тургъанлай, кычырды:

— Шког барды эмда джыйырма патрон!

— Сора ур, да тез бол!

Беш минутдан Антошка исполкомну арбазындан шайтан джелча чыкъды, кёк, чычхан маталлы кёзлерин председателъге джандырды эмда букъулата кетди.

Исполкомну крыльцосундан Яковгъа бирча чайкъалыб баргъан ат боюн эмда Антошканы бурмачач джалан башы ариу кёрюнедиле. Басхышчыкълада бир

кесек сирелди, кек гыбы ауладан толуб тургъан коридоргъа кирди. Къуллукъчула эмда ячейка хазыр болгъандыла. Барына да арыгъан кёзлерин джетдирди, айтды:

— Антошка разведкагъа джортханды...—Тынгылады, бармакълары бла сагъышлы къагъа, къошду:

— Джашла уа участокдадыла... Махнодан кеталырамы огъесе кеталмазламы экен?..

Исполкомну зынгырдауукъ, бош болгъан комнатарында джюрюйдюле, онгиган плакатлада Демьян Бедныйни минг кере окъулгъан назмучукъларын окъуйдула. Эки сагъатдан разведкагъа баргъан милиционерле исполкомну арбазына джортуб кирдиле. Атларын такъмагъанлай, крыльцогъа чабдыла. Къалын букъуланган алдагъы кычырды:

— Председатель къайдады?

— Ма, ол келеди. Къалайды, кёрдюгюзмю? Кёбмюдюле ала? Къонгураулуда олтуруб, къоруулаялырбызмы?

Милиционер къолун умутсуз силкди.

— Биз аланы алчы эскадронларына тюртюлдюк... Кючден къутулдукъ! Ала бары да бир он мингдиле. Къара чаукалача, къуюлуб келедиле.

Председатель, къашларын джыйыра, сорду:

— Антошкагъа тюбемедигизми?

— Биз ким болгъанын билмедик. Тик джайлыкъны ары джаны бла бир атлы тюзге кетиб баргъанын кёрдюк. Махногъа тюшуб къалгъан болур...

Джоппу болуб турдула, бир-бирлери бла шыбырдашадыла. Председатель чакъмакъ сакъалын тутду, къайдан эсе да ичини теренинден айтды:

— Участокга джер ёлчелерге баргъан джашла, ишексиз да, бошалгъандыла... Антошка да алай.. Биз къамишледе бугъунургъа кереклибиз... Махногъа къаршчы болургъа биз миндеу да тюлбюз...

Продагент ауузун ачыб. не эсе да айтыргъа башлагъанлай, эшикден къайгъылы эмда къургъакъ эшитилди:

— Тебрегиз, джолдашла! Сыртлыкъда— атлы аскер!..

Джел элтгенча болдула адамла. Бар эдиле— джокъ болдула. Стансе къуу-шуу болду. Терезе къабакъла джабылдыла. Арбазлада шошлукъ чайкъалды, джангыз исполкомну чалманыны къатында къаурала ичинде ким эсе да къозгъагъан тауукъ тохтаусуз къангкъылдаб турду.

IV

Антошканы кёлегин джел уруб кёбдюргенди. Атха джайдакъ миниб баргъан къыйынды. Атны джортууу джоргъа тюлдю. Джюгенни тартды. Тик джайлыкъдан таугъа таяныб тебреди. Эмда, билмей тургъанлай, кесинден верстадан узакъ болмайын, джюз атлыны, аланы ызларындан да эки тачанканы кёрдю. Оюна келди: «Махночула!»

Атны къакъды, сыртына чанчхы сууукъ урду, ат а. иш этиб этгенча, эриниб атлайды, джортуудан чабыугъа кечерге суймейди.

Аны кёрдюле, джызылдадыла, шоккла атылдыла. Джел бетине урады, джыламукъла кёзлерин басадыла, къулакълары дууулдайдыла. Артха бурулуб

къараргъа бек къоркъады. Джангыз ол заманда къарады ызына айланыб, стансени къайыр юлерини бир талайындан озгъандан сора. Бара тургъанлай атдан секириб тюшдю, энишге ийиле буруу таба чабды. Сагъыш этди: площадны юсю бла къачса—кёрюрле джетерле... Буруугъа, андан клисаны кёонгураулу минарасына...»

Сол къолунда шокну тута, онг къолу бла эшикни тюртдю, джерге тюшюб тургъан чапракъланы джалан аякълары бла шыбырдатды. Бурулгъан клиса басхышчыкъла. Эски, унгу чайыр ийис, кёюрчюн тазгек.

Баш площадкасында тохтады, сыртындан джатды, тынгылады. Шошлукъ. Станседе гугурукла кычырадыла.

Шкогун къатына салды, патрон хурджунун тешди, мангылайында терин сюртдю. Башында оюмла къатышыб ойнайдыла: «Ала мени ёлтюрмей къоярыкъ тюлдюле — сора алагъа атарыкъма... Кремнев Петька бир джолда айтхан эди: Махно — буржуйланы джалчыларыды»....

Озгъан ыйыкъда, сууну ары джанында, джюз атламдан арбагъа атханлары эмда ол, Антошка, къалгъан джашладын эсе, ышаннга аслам ургъаны эсине тюшдю. Тамагъында дыгъыландыргъан ачыу барды, джюреги уа акъыртын урады.

Алты атлы площадха сакъ чыкъдыла, тюшдюле, атланы школ буруугъа такъдыла.

Антошканы джюреги джангыдан дженгил уруб башлады. Ол тишлерин къаты кысды, къалтырагъанын тыя, чынгай тургъан бармакълары бла обойманы салды.

Къайдан эсе да, мюйюшден энтда бир чартлаб чыкъды, къутургъанча, тебсей тургъан атда талай кере бурулду эмда, анга къамчини джетдириб, ызына дженгил джумулду. Антоша ол атда хало-хоста миниб баргъанындан къазакъны таныды: атны саурусунда чайкъала баргъан джашил кекелни къарамы бла ашыра, ахсынды.

Тачанкала джызылдадыла, атланы сансыз-санаусуз туякълары таууш этдиле, тобланы батереясы дыгъырдадыла. Стансе, ийисли къуртлача, джаяу аскерден кыжгъыл болду, орамла тачанкаладан, тоб-окъ ящикледен, юч ат джегилген пулеметладан толдула.

Антошка, сууукъсурагъанын сезе, сууукъ эмда киши бармакълары бла шоккну къочхарын кымылдатды, тынгылады. Башында, аркъаулары араларында, кёгюрчюн мурулдады.

«Бир кесек тохтайым...»

Бурууну къатында атдан тюшген махноучула атлагъа аш ашатадыла. Ала гетен шалварлары эмда джассы белибаулары бла, къолан суу ташлача, атланы араларында джатадыла. Сёлешиуле, харх. Джолда уа, экеу-экеу тизилиб, тачанкала хаман келиб, келиб турадыла.

Антошка, оноулашыб, пулеметчуну кёк бёркюн ышаннга алды. Атылуу уллу таууш этди, пулеметчу башын энишге, эки бут арасына сукъду. Дагъыда бир атылды — арбачы джюгенлени къолдан джиберди эмда созулуб, акъыртын чархланы тюблерине тюшдю. Энтда, энтда...

Тагъылгъан атла къайгъыландыла, иелерин табанлайдыла. Джолда къош джегилген джаралы ат постромкалагъа (айыллгъа) кесин уруб кюрешеди,

школну къатында тачанка, чабыб келгенлей аууб, башы тюрбуне болуб кетди, эмда акъ джабыу—джабхычында (чехолда) тургъан пулемет чартлаб барыб, бурну джерге кирди. Къонгураулуну башы ат кишнеуледен, къычырыкъладан, командаладан, мизамсыз шок атылыуладан тубан басханча толду.

Батарей болгъанны дыгъырдата, ызына ташайды. Антошканы кърдюле. Агъач аркъауну окъ таууш этдириб уппа этди. Площадь бош болду. Махиочу матрос школну крыльцосунда пулеметну къатында таб къымылдайды, эски, джашил къонгураугъа тийиб, джюзген окъла тарыгъулу таууш этедиле. Андан ухан бир окъ Антошканы къолун джара этди. Бир джанына сюркелди, ёрге турду, кирпич колоннагъа таяна, атды: матрос къолларын кенг джайды, тегерек айланды эмда крыльцоны чириб, джамник болуб тургъан атлаушларына бауурундан джыгъылды.

Стансени къыйырында, къабырла къатында алда баргъан халахоста трехдюймовка бир джанына чартлады, ёрге кърюнюб тургъан клисагъа темир аузундан тюкюрдю. Тынгылаб тургъан стансечик гюрюлдегенден толду.

Тоб окъ куполну тюрбуне тийди, Антошканы юсюн букъулу кирпич кесекле бла басдырды эмда къонгураулары кючлю ачууланган таууш этдирди.

V

Петька къымылдамай, алай а унгуку ийисин эмда ачыкъ туякъ тауушланы джити сезе, бауурундан джатыб турады.

Ичинден кийик, джанны бургъан кёл бокъланыу тышына урду. Башын булгъады эмда, ёрге кёлтюрюлюб, Григорийни гетен кёлегини къатында кёмюкленген ат хамхотну кёк къазакъ къабдалы кюн кюйдюрген мор бетде кыйсыкъ къалмукъ кёзлени кёрдю.

Джарым веристада къалгъанлары чанчакъланган джамчыда сагалланган адам тёнгекни юсюнде алыб чабыб айланган атны тегерегине басыныб аиланадыла.

Григорий, сабийча зукочукъ эте, къарыла джылагъан эмда хумха ауазы бла не эсе да айтыб кычыргъан заманында, Петьканы джюреги къаты чанчды. Къалмукъ ёзенгиледе туруб, бир джанына джантая, акъ къурч бычакъ бла къалай сермегенине кирпич къакъмай къарады. Григорий табсыз чёкдю, къоллары бла экиге юлешинген башындан тутду, андан сора хырылдаб джыгъылды, тамагында боркъулдады эмда къан ырхы тёгюлдю.

Григорийни тыпылдагъан аякълары эмда къалмукъну габуланган джаягындагы мор табы эсе къалгъандыла. Петьканы эсин кёкюрегине чанчылгъан нал джитиле джукълатдыла, аттюк аркъан боюнну бууду эмда бары от джилтинледе эмда кюйдюрген тубандача бурулуб къатышды...

* * *

Петька аязыды эмда кёзлери асыры бек ачыгъандан кычырыкъ этиб ынгычхады. Кёлу бла бетине тийиб кёрдю, кирпичлерини тюблеринден къалын къан ырхымла тёгюлюб келгенлерин къоркъуулу сездиди. Бир кёзю чыкыгъанды, бирсиси кёбгенди, джыла-

мукъ этеди. Петька, бек гитче тешикчикден къараб кѣргенча, алай кыйналыб кѣрдю юсюне сюелиб тургъан ат хамхотланы эмда адамланы бетлерин.

Ким эсе да джууукъ ийилди, айтды:

— Тур, джаш, алайсыз сен сау къаллыкъ тюлсе. Къауумну штабына соруугъа барлыкъбыз. Хы, турамыса! Манга бары бирди сени соруусуз да къабыргъагъа сюерге да боллукъбуз!...

Петька ёрге кѣлтюрюлдю. Тѣгерек бары тюрлю-тюрлю адам башладан, дауурдан, ат кишнегенден толуду. Ашыргъан кѣк элтир бѣркю бла алда тебреди. Петька, тентирей,— аны ызындан.

Бойнун аркъан кюйдюреди, бетинде кюлтюмлери къан ырхым болуб къатхандыла, саулай санлары бары да кючлю ауруйдула, аны кѣб заманны эмда хатерсиз туюб тургъандыла.

Штабха бара Петька тѣгерегине къарайды; хар къалайда да, кѣз джетген джерде, площадьда, орамлада, тар, къынгыр орам мюйюшледе — адамла, атла, тачанкала.

Къауумну штабы пол юйдеди. Кенг ачылгъан терезеледен гитараны къартча хырылдауу, сауутланы зынгырдагъанлары тышына орамгъа урады; попну къатыны кухняда къалай кюрешгени, багъалы къонакълагъа къалай къараганы эмда сыйлагъаны танылады.

Петьканы ашыргъан тютюн тартаргъа эшик тыркыда чѣкдю, мурулдады:

— Крыльцону къатында тохта, штабда иш ишлейдиле!

Петька кирпич перилалагъа таянды, аузу кюеди—

бишгенди, тили кѳургѳакѳсыгѳанды, джаралы тилин кючден кѳымылдата:

— Суу ичерик эдим...

— Ма сеннге штабда ичирирле!

Чечек бет матрос крыльцогѳа чыкѳды. Кѳк кѳабдалыны тышы бла кѳызыл кѳумач джассы белибау кѳысылыбды, аны чачакѳлары тобукѳлагѳа дери джете-теди, башында козырогу болмагѳан матрос бѳркю, заман онгдургѳан джазыуу: «Кѳара тенгиз Флот.» Матросну кѳолунда омакѳ ленталары бла юч тизгин-ли кѳобуз. Петьканы башындан энишге эрикген джашилсыман кѳзлери бла кѳарады, джарыб ышырды эмда кѳобузну эриниб тартды:

Ой, джаш коммунист,
Сен нек юйленесе?
Батько Махно келсе,
Кѳайры кирirse?..

Матросну ауазы эсирибди, алай а джарыкѳ кючлюдю. Джабылгѳан кѳзлерин ачмагѳанлай, кѳайтарды:

Батько Махно келсе,
Кѳайры кирirse?

Ашыргѳан ахыр кере тартды папиросун, башын бери бурмагѳанлай айтды:

— Эй, сен, ийисли сокѳур, мени ызымдан кел!—

Петька крыльцогѳа кѳлтюрюлдю, юйге кирди. Ал комнатда кѳара байракѳ кѳабыргѳагѳа джайылыбды. Юсюнде джыйрыкѳлагѳа ушаш акѳ джазыула: «Экинчи группаны штабы»—эмда бир кесек ѳр-герагѳанда: «Да, джашасын эркин Украина!»

Попну джукълаучусунда джазыучу машинка чыкырдайды. Ачылыб тургъан эшикледен сѣлешген ауазла келедиле. Петька кѣб сакълады, къарангыракъ ал комнатда бек инджилди. Терен кемирген дуппукъ ауруу таукеллигин эмда сезимин дуппукъландырды. Петька оюм этди: Махночула ячейкадан джашланы, къуллукъчуланы туурагъандыла эмда анга попну ийисленнген джукълаучу отоуундан ёлюм чакъырыб кѣз кысады. Алай а ол къоркъуудан аны джаны сууукъланмагъанды. Петьканы солуюу бирчады, бѣлюмсюздю, кѣзлери кысылыбдыла, джангыз къан къуюлгъан джаякълары секиредиле.

Джукълаучудан сѣлошиуле, машинканы чыктырдагъаны, къатын кюлюуле эмда рюмкаланы зынгырдагъанлары келедиле.

Попну къатыны къаты бла ал комнатха джѣбелсиди, аны ызындан акъмыйыкылы къатангы махночу шпорларын зангырдатды, бара тургъанлай мыйыкъларын бурду. Поп нохну къолунда графин, кѣзчюклери чокъракъчыкълача джанадыла.

— Алтыджыллыкъ наливкачыкъды, бир иги кѣзюуге асырагъанма. Ах, сиз бир билге эдигиз, ол варварла бла джашагъан къалай уллу кыйынлыкъды!.. Таймаздан ызлау, марау, къарау. Ячейка, таб пионинону да алыргъа буйрукъ берген эди. Бир сагъыш эт, бизни кесибизни энчи пионинабызны алыргъа! А?

Джюрюб баргъанлай аджашхан сугъулуучу кѣзлери бла Петькагъа тюртюлдю, джийиргениб джыйрылды эмда, таныб махночугъа шыбырдады:

— Ма комсомол ячейканы председатели... таза коммунист... Сиз аны кяалай болса да...

Юбкасы шууулдагъандан аны арт сёзюню аягыны иги эшитмеди Петька.

Минутдан сора аны чакъырдыла.

— Мюйюшдеги комнатха джегил бар...

Акъ мыйыкълы кюмюш бетли бухар бёркю бла стол къатында олтурады.

— Комсомолчумуса?

— Хо.

— Бизникилеге атханмыса?

— Атханма...

Махночу мыйыгъыны учун сагъышлы кяабды. Петьканы башындан ёргерекъ къарай, сорду:

— Атсакъ — кёлюнг кяаллыкъмыды?

Петька эринлеринде кяанны кёл аязы бла сюр-тдю, таукел айтды:

— Барын да атыб бошаялмазсыз.

Махночу шиндикде къысха бурулду, кычырды:

— Долбышев, джашкайны ал эмда аны бла бирге экинчи взводха джюрюш кюурагъыз!..

Петьканы чыгъардыла. Ашыруучу крыльцода аны кёлларын белибау бла байлады, сорду:

— Ачытамыды?

— Бездирме,— деди Петька эмда кяабакъ эшик-леге кетди, байланган кёлларын табсыз силке.

Ашыруучу ызындан калитканы этди эмда шоккну имбашындан алды.

— Тохта, майна взводный келеди!

Петька тохтады. Сакъал тюбю кичигенден бек безди, алай а къашыргъа мадар джокъ — кёллары байланыбдыла.

Алаша, тюзбут взводный келди. Мийик ингилиз крагладан (кѳубас ышымладан) кѳегет ийис урады. Ашырыучудан сорду:

— Мангамы элтесе?

— Санга, дженгил элт дегендиле!

Взводный джукѳусурагѳан кѳзлери бла Петькагѳа кѳарады:

— Тели адамла... Джашчыкѳ бла безийдиле, аны кѳыйнайдыла, кеслери да кѳыйналадыла.

Сары кѳашларын тѳое, энтда бир кере кѳарады Петькагѳа, ананы айтыб урушду, кѳычырды:

— Бар, сен джапысыз, сарайгѳа! Хы!.. Бар, дейме да сеннге, эмда хамхотунгу кѳабыргѳагѳа айландырыб сюел!..

Акѳ мыйыкѳ махночу штабдан крыльцогѳа чыкѳды, оюулу тыркык агѳачладан ары ийилиб айтды:

— Взводный, эштемесе?.. Джашкайны атма, ол манга келсин!

Петька крыльцогѳа минди, эшикке таяна, тохтады. Акѳ мыйыкѳлы анга джууукѳ барды, кѳзню тар, кѳаннга боялгѳан тешикчигине джити кѳараргѳа гырмаша айтды:

— Кючлюсе сен, джашкай!.. Мен сени кечеме, атапы аскерине джазайым. Кѳуллукѳ этерикмисе?

— Этерикме, — деди Петька, кѳзлерин кѳыса.

— А кѳачмазмыса?

— Ашатсагѳыз, кийиндирсегиз — кѳачмам...

Акѳмыйыкѳ кюлдо, бурнун чѳуйюрдо.

— Кѳачаргѳа сюйсенг да, кеталлыкѳ тюлсе... Мен санга сакѳлауул кѳз саллыкѳма. — Ашырыучугѳа бурула, айтды:

— Ал, Долбышев, джашкайны кесинги сотнянга, хапчюкледен анга керекли затны бер. Ол сени тачанкангда боллукъду. Иги къара. Бусагъатда шкок берме!

— Петъканы имбашына къакъды эмда, тентирей, юйге кетди.

Станседен экинчи кюн кюнортада кетдиле. Петъка салынмакъ мыйыкълы Долбышеви къатында олтурубду, олтуртхучлада чайкъалады, созулгъан бездиргич оюм башын басханды.

Джолда теблениб къатышхан балчыкъ джангурдан сора заба дукъурла болгъанды. Тачанка тыкырдайды, бир джанындан бир джанына чайкъалады. Телеграф багъанала артха атлайдыла, джол учсузду.

Хуторлада, поселкалада — даур, эркишиле баштёбен болуб къарайдыла, къатын сарнагъанла...

Экинчи къауум аскерден юзелгенди эмда Миллерев таба барады. Аскер андан солуракъ джаны бла барады.

Ингирге Долбышев олтуруучуну тюбюден басдырылгъан ётмекни алды, харбузну кесди, чайнай Петъкагъа атды:

— Аша, къарнаш. энди сен бизни динибизденсе!

Петъка бишген харбыз тилкемни эмда ат ийис этген туурагъан ётмекни джугтланыб ашады.

Долбышев уллу бычакъ бла энтда бир тилкем кесди, Петъкагъа сукъду.

— Джангыз, мени санга ышалууум джокъду. Мен алай ойлайма, сен бизден къачарыкъса деб! Сени туурасакъ эди, барындан да тынч боллукъ эдик!

— Огъай, дядька, сен бош умут этесе. Мен сизден нек къачарыкъма? Ким билсин, сиз тюзлюк ючюн къазауат эте эсегиз а...

— Хы, да, тюзлюк ючюн. А сен къалай умут эте эдинг?

Петька кёзюнде байлауун тюзетди эмда айтды:

— Сиз тюзлюк ючюн кюреше эсегиз, сора халкъны кёлюн нек къыйнайсыз да?

— Не бла къыйнайбыз биз халкъны?

— Къалай — не была? Хар не бла да! Ма биз хуторну юсю бла оздукъ, сен эллини арт арпа болгъанчыгъын къоймай атлагъа ашатыргъа алдыңг. Аны уа сабийлерине ашаргъа джукъ къалмады.

Долбышев папирос бурду, тартды.

— Анга батькону буйругъу бар эди.

— Сора ол саулай эллилени асаргъа буйрукъ берсе уа?

— Хы... Сен къайры бюгесе чотну!..

Долбышев башына жилка тютюнню джабыуун джайды, тынгылады.

Кечесинде сотна командир, чечекбст матрос Кирюха—къобузчу Петьканы кесине чакъырды. Маузерни силке айтды:

— Сен... политиканы хакъындан энтда бир кере сагъынсанг — тачанканы арышын кёлтюртюрге эмда сени, итден туугъанны, аякъларынгы ёрге айланды рыб тагъаргъа буйрукъ берирме... Ангыладынгмы?

— Ангыладым! — деб джууаб этди Петька.

— Хы, менден джеллей кет, да сокъур ит бала, эсингде къаты тут: джангыз бир затчыгъынг чыкъса — ол бир кёзюнгю чыгъарырма эмда асарма!..

Петька агитацияны эслеб бардырыгъа кереклисин ангылады. Эки кюнню ичинде кесини этгенин джууаргъа кюрешиб турду: Долбышевден батькону юсюнден, къайда, къайсы крайлада болгъанларындан сорду, алай а ол тынгылады, Петькагъа ишекли къарамы бла баш туюб къараб турду, къысылыб тургъан тишлерини аралары бла анда-мында бош къызгъанч сёзле чыгъарды. Алай болса да, Петьканы иги джумушчулукъ этгени эмда аны Долбышеври (ол кеси да къайда болса да бир башха джерден тюл, Гуляй-Пояданды эмда Нестер Махно бла къабыргъа хоншу болуб джашагъандыла) сыйын иги кёрюб туруу аны джумушатдыла, ол Петька бла суюб сёлеше башлады — эмда бир кюнден анга карабин бла сексен патрон берди.

Ол кюн огъуна ингирде сотня кече къалыргъа эркин Къошладан узакъ болмай тохтады. Долбышев бир атны тачанкадан ийди: Петькагъа челекни бере айтды:

— Джашкай, майна ол таллагъа дерн джорт, анда кёл барды, суу ал, баста биширбиз!

Петька секире тургъан джюрегин тыяргъа тырмаша, атха минди эмда ууакъ джортуу бла кёлге кетди. «Кёлге дери джетейим, сора андан ары хайда таугъа джюзерме» — деген акъыл келди башына.

Кёлге барды, тар джарым оюлгъан плотинадан озду, челекни эслетмей атды эмда атны табанлары бла урду, дуппурчукъгъа чыкъды. Эсгертгенча, баш джанында окъ джюуолдеди, тохтагъан джерлерини къатында шкок атылды; Петька тунакыланган къарамы бла ол тохтагъан джерлери бла кеси тургъан джер-

ни арасын ёлчеледи: джарым верстадан аз аслам эди.

Ойлады: «Таугъа атны чабдырсам, окъ джетмей къаллыкъ тюлдю». Атны суймей бурду эмда ызына кетди.

Долбышев, арышны къыйырына гардошлары бла къазанчыкъны тагъыб, Петькагъа къарады, айтды:

— Ойнасанг — ёлтюрлюкме! Ол эсингде болсун!

VII

Танг аласында улугъан адам тауушла Петьканы уятдыла. Уянды, кече юсуне джабхан териликни тачанкадан атды. Джарыб келген къачхы кюнню эртдени даурдан чайкъалады.

— Дядька, бу даур неди?

Долбышев, козлалада ёрге туруб, чырпа бёркюн булгъай, кюч этгенинден къызарыб къычырады:

— Батькобуз джашасын!.. Ур-ра-а!

Петька ёрге кёлтюрюлдю, тёрт тору ат джегилген тачанка джолда баргъанын кёрдю.

Атладан акъ кёмюк тер чыгъады, тегерекде атлыла. Чернышевскени къатында джаралы болгъан Махно кеси къолтукъ тюбюнде костылни тутубду, не ачыгъандан, неда ышарыудан болгъанын ким билсин, эринлерин джыйырады. Тачанканы артында, къыйыры джерге джете, кюйюз тагъылыбды, букъу джохар эшмелерин арт чархланы юслерине джаяды. Тачанка аланы къатлары бла дженгил озду, андан сора бир минутдан узакъ джолда джангыз букъу кёрюндю, адамланы даурлары да эриб тас болду.

Юч кюн озду. Экинчи кѡаум темир джолгѡа ба-
рады. Джолда бир джангыз уруш да болмады. Аз
санлы кѡызыл аскерчиле Доннга кетедиле. Петѡка
саулай сотня бла таныш болгѡанды: джюз бла джа-
рым адамдан — алтмышдан асламы кѡызылладан
кѡачыб келген аскерчиле — кѡалгѡанлары бирер
джерден джыйымдыкѡ.

Кече кѡалгѡан джерде кѡалай эсе да от тѡгеречи-
не джыйылдыла. Кѡобуз согѡуб тебседиле. Башы буз-
лаукѡ кѡабырчакѡланган джер аякѡ тѡбюнде кѡур-
гѡакѡ дѡнгюдейди.

Долбышев чѡгслеб, тѡгерек айланыб тебсейди,
аязлары бла букѡу чурукѡбашларына кѡагѡады эмда
талчыкѡгѡан атча, уллу мушулдайды.

Андан сора отну тѡгерегинде шинеллени эмда тон-
ланы тѡблерине салыб джатдыла. Пулеметчу Ман-
жуло, кѡсеуледен келген тѡтѡнден джанлай, айтды:

— Бизни арабызда аллай сѡзле джѡрюйдѡле:
батько бизни шахтала бла румын чекге дери элтирик-
ди, сора алайда аскерни кѡѡуб, кеси Румыниягѡа ке-
терикди деб, джаншайдыла.

— Ол ѡтѡрюкдѡ, — деди Долбышев.

Манжуло кирпиченди, Долбышевни анасын айтыб
урушду, аны таба бармагѡын силке, кѡычырды:

— Ма ол, тели сѡйгенчик! Аны сом бла апасха
ал! Сен тонгуз кѡуйрукѡ, ол сени тачанкасына олтур
турукѡду дебми умут этесе?..

— Ол аскерни кѡѡяллыкѡ тѡлдѡ! — деб ачулу
кѡычырды Долбышев.

— Туйюлген тели дюккюч! Кирли Дуньканы гыбышы юзюгю!.. Румын патчах кесини джерине джыйырма мингни джиберлик тюлдю да!— деб кычырды пулеметчу, ачыудан агъара.

Аны джакъладыла.

— Тюз айтаса!..

— Точкагъа тийди Манжуло!..

— Биз, батько ол тачанкада биргесине айландыргъан сюйгенлери ючюн къаныбызны тѣкген заманда керекбиз анга..

— Го-го-го!.. Ха-ха-ха... Бас, табылгъанны сал анга, къарнаш, — деген кычырыкъла от джагъада.

Долбышев турду эмда дженгил кетди сотникни тачанкасына. Аны азындан ачы тукъум сызгырдыла, джююулдедиле, къайсы эсе да джаннган кѣсеуню джиберди.

— Тил этерге кетди... Хы, хайыр... Уруш болса, биз аны джелкесинден къагъарбыз.

Петька сотник Кирюха шынкъартха келгенин эследи эмда отдан арлакъ джанлады.

— Сиз не этесиз, джашла? Сизден къайсыгъыз тансыкъ болгъанды асмакъгъа? Ким сюеди телеграф багъаналада чайкъалыргъа? Хы, айтчыгъыз!..

Манжуло джерден ѳрге кѣлтюрюлдю, сотникге джууукъ сюелди, дженгил-дженгил эмда бѣлюб солуй, айтды:

— Сен, Кирюха, таякъны бюкме!.. Аны эки учу болады! Кесинги зийна тилинги къаб!

— Келчи, штабха барайыкъ!

Кирюха пулеметчикни кѣолундан сермеб тутду, алай а тѣгерекде тунакы мурулдадыла, ѳрге турдула, бирден сотникни тѣгерегин кѣуршоуладыла.

— Тийме!

— Джанынгы алырбыз!

— Сени штаб была бирге башы тьюбюгюзге айландырырбыз!

Кирюханы акъыртын тюрте башладыла, къайсы эсе да керилиб, аны къулакъ джанына таууш этдириб урду. Сотникни кёк къабдалыны джагъасыны къаты джылтырды. Шоккланы къочхарлары таууш этдиле. Сотник ычхыныб кетерге кёзледи, хаада ынгычхагъан кычырыкъ тагъылды:

— Къуугъун!.. Сатлы...

Пулеметчик къол аязы бла аны ауузун, джабды, къулагъына шыбырдады:

— Кет да кымсыз бол... Сыртынгдан окъ тиер!

Тёгерекни алыб тургъан махночуланы ары-бери тюрте, аны биринчи тачанкагъа дерн ашырды эмда шынкъартха къайтды.

Джангыдан джарыкъ кюлюуле болдула, къобуз джызылдады, тебсеучюле табанлары бла даурбаз къакъдыла, а тачанканы къатында Долбышевни джерге джыкъдыла, къумач белибауну ауузуна бушдукъ этдиле эмда шоккланы артлары (прикладлары) бла эмда табанлары бла кёб туюб турдула.

* * *

Экинчи кюнюнде къауумну штабындан ординарец джортду, сотникге джауланнган блокнот чапыракъ къагъытны берди. Къагъытда чернила карандаш бла къуру тёрт сёз сызылгъанды: «Сотнягъа совхозну алыргъа буйрукъ этеме.»

IX

Сыртлыкъдан совхоз кёрюнеди. Джыланнга ушаш гыланч-мыланч акъ таш бурууну ары джанында — кирпич мекам, кирпич заводну мийик оджагъы.

Сотня, тачанкаланы джолда къоюб, джолсуз джерледе тизгиплешиб совхозгъа тебреди.

Сотник Кирюха къатын пух джаулукъ бла байланган бети бла, алда барады. Ол миниген къаратору байтал абынады, ол хар минут сайын аны ызындан тынгылаб келген адамланы джукъа тизгинине ызына къарайды.

Петька сол джанында джетинчи болуб барады. Нек эсе да, бююн — бусагъатда — не да болсун бир уллу эмда алапат зат боллукъду деб кёлюне келеди. Эмда ол сакълаудан ёсюб баргъан къууанч сезиледи.

Совхозгъа шкок атымгъа джууукълашханларында, сотник атдан тюшдю, къычырды:

— Джатыгъыз!

Къулакъны къатында кенг чачылдыла. Джатдыла. Таш буруугъа къатыш-къутуш атдыла. Совхозну юй башындан пулемет хырхаракъ эмда таукелсизирек сёлешди. Арбазда адамла кёрюндюле. Окъла тизгинни арт джанына тийдиле, джерден букъу джуммакъчыкъла чыгъардыла.

Сотня юч кере чабыуул этди, юч кере да къулакъчыкъгъа ызына къайтды. Арт кёзюуде, Петька ызына къачыб келген заманында, Долбышев джубуран тешикни къатында сыртындан джатыб тургъанын кёрдю, ийилди — Долбышевени бёркюню тюбюнде, мангылайында тешик. Петька ангылады, аны кеслеринден

адам ургъанын: шкок хазна къалмай кёзлеринден ёргерек, бетине тирелиб атылгъанды.

Тёртюнчю кере сотник Кирюха къынгыр кавказ уллу бычагъын къынындан чыгъарды эмда, сотняны гылын къуш кёзлери бла аулай, хырылдады:

— Алгъа, джашла!.. Мени ызымдан!..

Алай а джашла орунларындан тебмегенлей джызылдадыла. Манжуло, пулеметчу, шкогун огъары аягъына миндирди, къычырды:

— Кырдырыргъа элтемисе? Бармайбыз!..

Петька, къоллары къалай сууукъсураб баргъанларын, юсюн къара тер басханын сезе, уллу ачыкъ ауазы бла къычырды:

— Къарнашла!.. Не зат ючюн къан тёгесиз?.. Ёлюмге не зат ючюн барасыз эмда кесигиз кибики урунганланы не зат ючюн ёлтюресиз?..

Сёлешиуле тохтадыла. Петька къолунда шкок бау къалай терлегенин сезди.

— Къарнашла!.. Келигиз сауутланы къояйыкъ!.. Сизни хар биригизни юйдегиси барды... Сора сиз къатынларыгъызны, сабийлеригизни джазыкъсынмаймысыз? Сиз, сизни къырыб бошагъандан сора, алагъа не боллугъуну юсюнден ойлашханмысыз?

Сотник маузерни къынындан чыгъарды, алай а Петька аны къымылдагъанындан эсе, дженгил къымылдады, шкокну анга айландырыб, хазна ышаннга алмагъанлай джагъасы ачылыб тургъан кёк къабдалгъа атды. Кирюха джоплучукъ болуб, тегерек айланды эмда къоллары бла кёкюрегинден тута, джерге джыгъылды.

Петьканы тегерегинден алдыла, артындан шкокну арт агъачы бла урдула, эзеу болуб, аны джерге

джыкдыла. Алай а пулеметчу Манжуло, кучагын джая, анга ийилди, эрши ауазы бла кычырды:

— Тохтагыз!.. Джашны ёлтюрмейик!.. Тохта — айтырын барын да айтыб бошасын, андан сора кьа-гъарбыз!

Петьканы джерден ёрге кёлтюрдю, юсюн кьакды:

— Айт!

Петьканы кёз аллында джер өмда кесек-кесек чырпаланган кёк джюзедиле. Саулай болган кюнчюн джыйышдырыб айтды:

— Ёлтюрюгюз!.. Боллугъу бирди!..

Артдан кычырдыла:

— Абадан айт... джукъ эшитилмейди!

Петька кзулак джанындан акъган кьанны дженги бла сюртдю, ауазын кёлтюрте, айтды:

— Иги сагъыш этигиз. Махпо сизни Румыниягъа дери элтирикди эмда алайда атыб кетерикди!.. Сиз анга кзуру бусагъатда керексиз!.. Ким кзул болургъа сюе эсе — ол аны бла кетер, кьалганланы кызыл Аскер бошарыкды. Алай болмай, биз бусагъатда кесибизни берсек, бизге джукъ да боллукъ тюлдю.

Кзулакда мылыды. Шошлукъ. Хауа джетишмегенча, барына да солургъа кыйынды...

Джел булутланы энишге тюшюрюб сюреди джер башы бла. Шошлукъ... Шошлукъ...

Пулеметчик кюлу бла мангылайын сюртдю, акъы-ртын сорду:

— Хы, джашла, кьалай?..

Баш энишге къарабдыла. Бир джанында сотник Кирюха окъ тийген кёкюрегинде кёлегин джыртды, аякъларын ахыр кере тыпырдатды эмда ууакъ кьалтырай, кымсыз болду.

--- Кесин берликле—онг джанына чыгыгыыз! Ким суймей эсе, сол джанына!—деб кычырды Петька.

Пулеметчу кьолун таукел силкди эмда онг джанына атлады, аны ызындан ашыгыш эмда кьалын сюркелдиле. Сегиз адам орунларында кьалдыла, тебчилдедиле, тебчилдедиле, сора ала да кьошулдула кьалгъанлагъа...

Беш минутдан джоппу болуб, совхозгъа тебретиле. Алларында Петька бла пулеметчу Манжуло. Петьканы тотланган сюнгюсюнде байракъ орнуна джылтыргъан акъ ич кёлеги.

Совхозну эшиклеринден джоппу болуб чыкдыла. Сотня тохтады. Петька бла Манжуло кьалгъанладан айырылдыла, шоксуз совхозгъа кетдиле. Аланы алларына эки совхозчу да келетиле. Джарым джолда тубешдиле. Кёб сёлешмедиле. Сакъаллы совхозчу Петьканы кьучакълады. Манжуло, мыйыкъларын сюрте, башын имбашларына кёзюу сала, экинчи совхозчу бла кьучакълашды.

Эки джанындан да игиге санагъан дауурла. Сотня, таууш этдире, шоккланы бир джерге салады, эмда бирем-бирем, экеу-экеу, кьауум болуб, совхоз эшиклеге барадыла.

* * *

Округдан совхозгъа ЧК-ни келечиси келди. Петькагъа сорду, аны айтханларын книжкагъа джазды эмда аны кьолун эки кьолу бла тутуб, кетиб кьалды.

Махночуланы бир кесеги Махнону ызындан сюрюб баргъан кызыл атлы аскерге кирди, кьалгъанлары округга, военкоматха кетдиле. Петька совхозда кьалды.

Кёрген кыйынылыккадан сора, кымылдаусуз орундукуда джатхан кыалай тынчды. Джугъу болмагъан бош кёз кыуушунда чанчыб ауругханы бираз тынч бола барады. Петьканы бир заманда да киши аркыан бла сыйретмегенча, ёлтюрюрге джетдиргинчи тыймегенча кёрюнеди... Узакъ болгъан заман эсде алай иги турмайды, Петька да аны эсге тюшюрюрге сыймейди.

Алай а совхоз клубда джарылыб тургъан кюзгюню кыаты бла озгъан заманында, кесини джер бетли, чанчакъланган бетин эсеген заманында уа — эринлери ачудан кымылдайдыла эмда солургъа кыйын болады.

Баш кюн ингирде Петьканы комнатасына совхоз ичейканы секретары келди. Петьканы кыатында орундукугъа юлтурду, уучу чурукълада узун бутларын джыйыб, джётгюрдю:

— Бир сагъатдан клубда джыйылыугъа кел.

— Хайыр, келирме.

Секретарь бир кесек олтурду эмда кетди. Бир сагъатдан Петька клубдады. Совхозну председателини, агрономну, кирпич заводну тамадасыны, ветеринарны докладына тынгылайды. Петьканы отчет цифрлада джарашхан, сагъатча ариудан бирча джюрюш бла баргъан джашау кёз аллында кёрюнеди.

Протокол. Резолюцияны джарашдыруу. Этилликлени юсюнден айтыула.

Кыалгъан ишледе ичейканы секретары сёз алды:

— Джолдашла, бизде, совхозда комсомолчу Кремнев Петр джашайды. Сиз билемисиз, ол совхозну чачылыудан кыутхаргъаны ючюн кыалай борчлубуз анга. Ячейка аны бусагъатда округга бакъдырыргъа джи-

берирге, андан къайтса кирпич заводда бош болгъан орунга салыргъа дейди. Келигиз чѣб атайыкъ. Анга ким разыды!

Бары да. Къол кѣлтюрмеген джокъ. Алай болгъанлыкъгъа, Петька скамейкадан ёрге къобду, бош кѣз къууушундан мутхуз джыламукъ джаягъында ашыгъыш тѣнгереиди. Петьканы эринлери тартынадыла. Сюелиб турду, джумулгъан кѣзю бла джыйылыугъа къарады, тынгыламагъан тилин кючден къымылдата, кыйналыб сѣлешди:

— Сау болугъуз, алай а мен сизде къалаллыкъ тюлме... Мен сизни бла къууаныб ишлерик эдим... Алай а иш недеди... иш ма мындады: сизде джашау шнурча иги тюз барады, анда уа, мен джашагъан станседе.. анда джашау асхайдь, ишни кючден джарашдыргъан эдик, ячейка къурагъан эдик, энди уа, ким биледи, кѣбле джокъ болурла, Махночула аланы туурагъан болурла... эмда мен ары барыргъа сюеме... къуллукъчула мындан эсе анда бек кереклидиде.

XI

Совхоз хазна къалмай бары да ашыра барды. Петька ала бла саламлашхынчы эмда сыртлыкъгъа чыкъгъынчы — ингирала болду. Джолну башына, телеграф багъаналаны тилсиз тизгинлерине къарангылыкъ джайылды...

Гетман уллу джол чырпабаш ачыулу тауладан ёргеракъ Донну узуну бла барады. Петька сѣлешмей атлайды.

Мылы джабышмакъ къарангыда, джукълагъан кечени бош шошлугъунда атламла ачыкъ таууш этеди-

ле. Бузлауукъ -аякъ тюбюнде джызылдайды. Ат аякъ туякъла этген чунгурчукъланы башчыкълары джукъа буз бла джабылгъанды. Буз таууш эте сынады, андан бузлауукъ суу чачылады.

Джолгъа къараууллукъ этген дуппурну ары джанындан кызаргъан ай чыкъды. Бирча тенг болмагъан кынгыр, кыйсыкъ джюзген кёлекгеле тюзге джайылдыла. Джол сыйдам кююшленди, бузчукъда кёк бояу бла джабылды.

Петька шум болгъанлай атлайды, ачыгъан ауузу бла хауаны джутланыб тогъуйду. Джол джанында мууал болгъан лыбыта ачы, аман ийис этеди...

Джол-джолчукъ учсуз-кыйырсыз джохарланыб барады, алай а Петька джетиб келген кечеге тюберге таукел атлайды, эмда кенг кём-кёк кёкден бешмюй-юшлю джулдуз анга акъ-саргъылдым джарыгъын джибереди.

РЕСПУБЛИКАНЫ РЕВВОЕНСОВЕТИНИ ПРЕДСЕДАТЕЛИ

Бизни республикабыз алай мазаллы тюлдю — бары да юйдегиле къуру джюздюле, ол кеси да станседан 40 километрде, Батмакълы къулакъдады.

Ол республика былай къралгъанды: джаз башында мен джолдаш Буденныйни аскеринден туугъан джериме къайтдым. Врангелге къраршчы кюрешген заманда этген иги джигитлигим ючюн джолдаш Буденный кълуму да сый бла тутуб, кеси кълюрегиме такъгъан Къызыл Байракълны эки ордены болгъланы себебли, эллиле мени хуторгъа председателгесайладыла.

Мен ол кьуллукъгъа кирдим, саулай хуторубуз бла бютеу халкъгъа рахатлыкъ болумда джашарыкъ эдик, алай болгъанлыкъгъа кёб турмай бизни тегерекледе банда чыкъды, ол бизни хуторубузну тонаргъа тюзелиб, туб этиб кьояргъа башлады. Чабыуул этедиле да не атланы алыб, аланы орунларына кеслерини ёле тургъан джаргъакъларын атыб кетедиле, неда хар кимни арт къабынын кьурутуб кьоядыла.

Бизни хуторну тегерегинде аман адамла бардыла. Ала банданы ариу керидиле, анга аш-суу бла тюбейдиле. Хоншу хуторларыбызны бандагъа алай къарагъанларын, анга джарагъанларын кергенимде, мен кесибибизни хуторда элни джыйыб былай айтдым:

— Мени председателге сизми салгъансыз?

— Биз.

— Алай эсе, мен хутордагъы бютеу пролетариатланы аты бла сизден тилейме, кесигизни автономиягъызыны сакълагъыз, хоншу хуторлагъа джюрюгенигизни тохтатыгъыз, нек десегиз, ала контрладыла, бизге ала бла бир сокъмакъны джюрюрге да бек айыбды...

Бизни хуторубузгъа да мындан ары хутор деб айтыллыкъ тюдю, республика боллукъду, мен алгъындан сизни бла сайланганым себебли, кесими республиканы реввоенсоветини председателине салама, аны бла бирча тегерекни кьуршоуланган болумда болгъанын баямлайма.

Ангысызла тынгылайдыла, Қызыл Аскерде болгъан джаш къазакъла уа былай айтадыла:

— Иги джолгъа!.. Чёб атмагъанлай къабыл этебиз...

Былайда мен алагъа сёз айтыб башладым:

— Келигиз, джолдашла, бизни совет властыбыз-
гъа болушайыкъ, банда бла къаныбызны арт тамчы-
сына дери кюрешейик, нек десенг, ол кѣб башлы суу
джыланды, ол ит джыйын, бютеу социализмни тамы-
рын кемирирге кюрешеди!

Адамланы артларында тургъан къартла, ал кѣзю-
уде аякъ тиредиле, алай болгъанлыкъгъа мен аланы
аналарын сагъыныу бла агитация этдим да, сора,
бары да мен айтханнга разы болдула, совет власть
бизни асырагъан анабызды, биз аны этеклеринден
къаты тутаргъа керекбиз.

Эл джыйылыуну аты бла стансе исполкомгъа
школа бла патронла беригиз деб, къагъыт джаз-
дыкъ. Мени къатыш стансеге барыргъа секретарым
Пиконну буюрдула..

Танг аласы бла кесими байталчыгъымы джегеме
эмда кетебиз. Биз он къычырым барыб, дангыл тюз
талагъа чыкъдыкъ. Джел букъуну сюрюб ёрге чыгъа-
рады, букъуну артындан а беш атлы бизни аллыбыз-
гъа чабыб келгенин кѣреме.

Былайда джюрепим къоркъуу этди: ол аманлыкъчы
бандадан ачы джаула джортуб келгенлерин ангыла-
дым.

Секретарь бла мен, не кюрешиб, биртукъум бир
амал табалмадыкъ, табаргъа да боллукъ тюл эди, не
ючюн десенг, — тѣгерек бары да дангыл тюз, не бир
дунпур, не къулакъ сызгъа ышан джокъду, — сора
байталны джолну арасында тохтатыб сирелдик..

Сауутубуз джокъду, быстырлагъа бѣленнген са-
бийлеча, кесибиз да къарыусуз джанлабыз, атлыла-
дан къутулабыз дерге да ол бек телиликди.

Мени секретарым—ол ачы джауладан кьоркыгъандан бек аман эс ташлады. Арбадан секириб тюшюб, кьачаргъа кёзлегенин эслейме! Къайры кьачаргъа уа кеси да билмейди.

Мен анга:

— Сен, Никон, кымылдама да, кыуйругъунгу кыысыб, тынч олтур! Мен ревсоветни председателиме, сен а мени секретарымса, алай эсе биз экибиз да ёлюмню бирге кёрюрге керекбиз!—дейме...

Алай болгъанлыкыгъа ол, ангысыз адамча, арбадан секириб тюшюб, дангыл тюзде алай кьачыб тебреди, ол мурат этген бла аны бир зат да джеталмазча. Алай а, кертисинде, атлыла дангыл тюзде ишекли адамны алай кьачыб баргъанын кёргенлеринде, аны ызындан сюзюлдюле, аны деппан ышанны кьатында джетдиле.

Мен арбадан рахат тюшдюм, кёрселе бизге табсыз боллукъ кьагъытла бла документлени барын да джутдум, энди не боллугъуна кьарайма. Джангыз кёргеним ол болду: ала аны бла бек аз сёлешдиле, бары да аны юсюне басыныб бычакъла бла аны узуну бла кенгине уруб башладыла. Ол джерге сойланды, хурджунларын кьармадыла да аны кьатында бир кесек тесукъа этгенден сора, атларына миниб, мени таба айландыла.

Халгъа кьарайма да иш аманды, энди этеклени чубур туююб джанларгъа керекди, алай а этер мадар джокъду—сакълайма. Сора шыб деб джетдиле.

Алларында келген, аланы атаманлары, Фомин деген генезирди. Саулай сары сакъалын ёсдюргенди, бет тюрсюню букъу джугъуду, бютеу кьарамы уа джа

ныуар тюрсюнлюдю эмда эрши кёзлерин джандыр-
гъанды.

— Сенмисе, ол председатель Богатырев?

— Менме.

— Мен санга председателликни кьой деб айтдыр-
гъанмы эдим?

— Аны юсюнден эшитгенме...

— Сора нек кьоймайса?

Ол кьантулукъ манга аллай сылыкъ сорууланы
сорады, алай а ачыуланнганын билдирмезге кюреше-
ди.

Былайда мен ахыр умут юздюм, нек десенг—кёре-
ме болумну, бу ит джыйында сау башынгы алыб
кьутуллукъ тюзсе.

— Нек кьоймайма десенг, — деб джууаб этеме
аны аллында,— мен Совет властны платформасын
кьаты тутам, саулай программаны не кесекчигине
дери тюз толтурама, сиз не кюрешегиз да мени ол
платформадан не кесек да тайдыралмазсыз!

Ол не аман айталгъанын айтыб урушду, джырым
кьамчи бла башыма аямай урду. Саулай мангылай-
ыма иги эсленирча догъурачыкъ чыкъды, аны ёлчеси
кьатынла урлукъгъа кьоюучу ана агурча чакълы
бир болду...

Мен ол догъраны бармакъларым бла ууаргъа кю-
реше, айтдым анга:

— Бек эрши тукъум джаныуарлыкъ этесиз сиз ке-
сигизни ангысызлыгъыгъыз бла, алай а мен кесим
граждан кьазауатны кьаушатханма, аны кибик
Врангелни, анычаланы хатерсиз ууатханма. Совет
властан эки орденим барды, сиз а манга боппа-бош

адаргы сыйсызласыз, сизге туура кыраганлыгыма, мен сизни кѳрген да этмейме!..

Мен алай айтханлай, ол юч кере ёшюн уруш этдирди, ат бла тебетирге умут этиб, кыамчи бла да аямай тѳшеди, алай болганлыкыга, мен, саулай бизни пролетар властыбызча, тебмей, джыгылмай, сюелгенлей кыалдым, ат туягы бла джангыз тобугуму кючлю аурутду, атны туяклары бла кыамчини ачы тийгенлеринден чыкыган тауушла кыулакларымы сасыта эдиле.

Ала мени доппанчыкы таба сюретиле, ол деппаны кыатында уа мени Никонум кыанына боялыб джатады. Алайга джетдик. Аланы бири атдан тюшюб, аны бери бурду да сыртындан салды.

— Бар алда!..

— Бери кыара, — деди ол манга, — биз сени да ма былай этерикбиз Совет властан джанламасант!..

Никонну юсюнде этилген артыкылыкы, итлик затыны кѳрюрге меннге бек кыыйын тийди, бир джаныма бурулдум, Фомин а манга:

— Бурнунгу бир джанына тутма, сени да тамам аныча джарашдырлыкыбыз, сизни коммунист зинли хуторугузу да, тѳрт джанындан кыабындырыб, джарытырыкыбыз, — деди.

Мени ачыуум дженгил кыозгалды, аны айтханларын кѳлтюралмай, алагы таукел эмда бек кыаты айтдым:

— Мени ючюн бачхада гугук джыласа да кыайгырмаз, бизни хуторну юсюнден айта эсенг а, ол кеси джангыз тюлдю, андан сора да Россияда аллайла мингле бла бардыла.

Мен тютюн хызеними чыгъардым, отлукъ ташны чакъдырыб, къабындырыб, тютюн тартдым, Фомин а джюген билекле бла атын уруб, мени къатыма джууукълашдырыб:

— Бер, къарнаш, тютюн тартдыр! Сени тютюнчю-гюнг барды, биз тютюн амалтын джарлылыкъ кѣрген-ли эки ыйыкъ болады, ат сыгынны ичебиз, алай этсенг, биз термилтиб ѳлтюрмебиз, тюз урушда болгъанча, уллу бычакъла бла туурарбыз, сени юдегинге да келигиз да ѳлюгюн элтиб асырагъыз деб айтдырыбыз... Хайда, дженгил бол, бизни заманыбыз джокъду.

Тютюн хызен къолумдады: манга ачыу боллукъду, мени огородумда битдирилген ариу ийисли Совет тютюнню ол ачы къан гыбыла ичселе. Алагъа къарайма, ала уа бары да тамам къоркъадыла мен тютюнню джелге суууруб джибереди деб, Фомин атдан къолун тютюн хызенге узатды, ол узатхан къолу джел ургъан чѳб башыча къалтыраб, джаны чыгъады.

Алай болгъанлыкъгъа, мен, эрлай тютюнню кѣкге атыб, джелге алдырдым да алай айтдым:

— Ёлтюрюгюз энди, сизни арагъызда келишгенигиз алай эсе. Мен къазакъ бычакъдан ѳллюкме, сиз а, шохларым, хуюладан суу чыгъарыучу агъачлагъа тагъылыб, джелде ойнарыкъсыз, боллукъ сырыгъыз алайды сизни!

Ала мени бек рахат туураргъа башладыла, сора мен а эрлай мылы джерге джатдым. Фомин наган бла эки кере атды, кѣкюрегим бла аягъымы урду алай а туура ол сагъатда джолдан тауушла эшдим:

— Ойт!.. Ойт!—деген.

Бизни тѳгерегибизде окъла джюйюлдейдиле, къауралы къауданны шууулдатадыла. Адам ѳлтюрю-

учюлеге зыркъ кирди. Хайда, мени да кьоюб думп болуб тебретиле. Станисе милиция уллу джолну чабыб келгенин кёреме. Къызгъаным бла секириб ёрге кьобдум. Бир онбеш сажнаны чабыб бардым, алай а кёзлериме къан кьююлду, джер тегерек бурулуб, аякъларымы туюнден тайды.

Эсимдеди кычыргъаным:

— Къарнашларым, джолдашла, болушугъуз, ёлюмге атыб кьоймагъыз!

Андан сора уа кёзлеримде дуня джарыгъы кьалмай джукъланады...

Эки айны джатдым, кебча, сыртымдан тюшгенлей, ал кёзюуде тилим тартыныб, эсими ташлагъан эдим. Бир заманда эс джыйдым — къарасам, сол аягъым джокъ болуб тура, окъ тийгенинден кегериб, сау болмазча халек болгъаныны чуруму бла аны кесиби атхан эдиле..

Округ больницадан юйге кьайтдым, кьалай эсе да мен да юй кьатында кьолтукъ таякъла бла аммаджукка эте тургъанлайыма, стансе военком арбазгъа кириб келди эмда саламлашмай соруу этди:

— Сен реввоенсоветни председателиме деб нек айтханса? Эмда хутор республика болгъанды нек дегенсе? Сен бизде джангыз бир республика болгъанын билемесе? Не чурум бла кьургъанса автономияны?

Аны ючюн мен анга бек кьаты джууаб этдим:

— Тилейме сизден, джолдаш, былайда сен кесинги асыры керти тутаргъа кюрешме, республиканы юсюнден а айыртайым: ол алай банданы себеби бла болгъан эди, энди, рахатлыкъ джюрюген заманда, анга Топчанский хутор деб айтылады. Алай а эсингде болсун: Совет властха джангыдан энтда акъ генезирлени

эмда алача итлени чабханлары болса, биз хар хутор-
ну чачылмазлыкъ къалагъа эмда республикагъа бу-
рурбуз, къартланы джашланы да атлагъа миндирир-
биз, мен бир аягъымы тас этсем да, чабыуул этген
итледен къан тегерге биринчи болуб, тамам таукел
барырма.

Ол манга къаршчы хыртларгъа джукъ табмады,
эмда мени къолуму къаты къысыб, келген сокъмагъы
бла ызына кетиб къалды.

1925

ТАЙЧЫКЪ

Кюндюзгю кюн къараууз чибинледен толуб тур-
гъан мешхут къалауну къатында, башы алгъа келиб,
ал эки аягъы да алгъа созулуб джаратылды дуня-
гъа эмда кёкде, кесини башында, шрапнель атылыб
чачылгъанны назик, кёксюлдюм, эриб баргъан тю-
тюн тегерекчиклерин кёрдю. Уллу гюрюлдеген тау-
ушну джели аны мылы тёнгекчигин анасыны аякъла-
рыны тюбуне быргъады. Ол джаратылыб, джер юсю-
не тюшгенлей, эм алгъа сынагъаны кьоркьуу сезим
болду. Ийисли картеч окъла, буз джаугъанча, ат буру-
уну кьошун башын дыгъырдатдыла эмда джерни

юсюн чирчикча тамгъаладыла, тайны анасын—Трофимовну сары байталын—секириб ёрге турургъа эмда къысха кишней, терлеген къабыргъасы бла джангыдан багуш къалауну джанына джатаргъа керекли этдиле.

Андан сора болгъан шошлукъда чибинлени учхан тауушлары ачыкъ эшитилди, гугурук, тоб агылгъаныны чуруму бла чалман юсюне минерге къоркъа, къайда эсе да мант башы чапракъланы тюбюнде бир-эки кере къанатларын къакъды да, къыйналмай, алай болса да тунакы кычырды. Юйню ичинден джаралы болгъан пулеметчикни сынгсыб ынгычхагъан тауушу келди. Ол бир-бирде къарылгъан ауазы бла кычырады, бир кёзюуде аманла айтады. Юй аллында гокка ханс макны чилле бетли юсюнде бал чибинле джызылдайдыла. Стансени къыйырында джайлыкъда пулемет лентаны бошай эмда аны джарыкъ чыкырмагъан тауушу чыгъа тургъан заман бла тобну биринчи кере атылгъаны бла аны экинчи кере атылгъаныны арасы кёзюуде сары байтал кесини биринчи балачыгъын сюйюб джалай тура эди, тайчыкъ а анасыны толуб тургъан джелининде эмчегине къадалыб, керти джашауну эмда анга болгъан ийнакълауну унутулмазлыкъ татыуун биринчи сезди.

Экинчи тоб окъ (снаряд) къайда эсе да ындырны ары джанында болгъанны гюрюлдетиб чачылгъанында, Трофим эшикни эте чыкъды, ат орунга барды. Мешхут къалауну джаны бла ары оза, къолун кюнден кёзлерине кёлекге этиб къарагъанында, тайчыкъ санчыкъларын къалтырата, къадалыб анасын, Трофимни сары байталын, эме тургъанын кёргенинде,

джунчуб, хурджунларына узалды. кьалтырагъан кьоллары бла тютюн хурджунну алыб, папиросну тюкюрюк бла джабышдыргъандан сора, айтды:

— Ха-ха... Сора кьозлагъанса? Иги заман табханса, не сёз барды.—Арт сёзюнде кюусюнмеген кёлкьалдысы танылды.

Байталны тер кьатхан кьабыргъаларына чёб башла бла кьургъакъ мешхут кесекле джабышхандыла. Ол бек арыкъ эмда джукъа кёрюнеди, алай а кёзлери арыгъан халын танытсала да, кьууанчлы, джарыкъ джанадыла, джассы баш эрни джыйырылыбышарады. Айтыргъа, Трофимге алай кёрюнеди. Орунга джыйылгъан байтал мюрзеулю торбаны—хызенни-силке, пырхылдагъанындан сора, Трофим эшик багъанагъа таянады эмда тайчыкыгъа кьынгыр кьарай, кьургъакъ сорду:

— Ойнадынгмы?

Джууаб табмагъанында, дагъыда айтды:

— Болгъа эди да, Игнатовну аджиринден табха эди, кьайсындан табханын шайтан биледи... Мен аны бла кьайры кирликме?

Ат орунну кьарангыракъ шошлугъунда мюрзеу ашалгъан таууш чыгъады, эшик тешикден алтын бетли кьынгыр кюн таякчыкъ уруб джылтырайды. Джарыкъ Трофимни сол джаягъына урады, аны сары мыйыкълары, джетген сакъалы кьызгъылдым боладыла, ауузуну кьатындагъы джыйрыкълары кьынгыр баразалача кьараладыла. Тайчыкъ тюкюу узун аякчыкъларыны юсюнде, гинджичикча, ёрге сюелиб турады.

— Аны ёлтюрюргеми? — Трофим тютюн сингиб саргъалгъан баш бармагъын тайчыкъ таба бурады.

Байтал ауангы кызаргъан кёзлерин чюйре айландырды, джумду эмда исине къарады.

Эскадронну командири тургъан отоуда ол кече быллай сёз болду.

— Мен сеземе, мени байталым кесин сакълайды, джортаргъа унамайды, джюрюш бла баргъан болмаса—болалмайды, тыгъылыб къалады. Мен эслемей къалгъанма—ол а, буаз болуб къалгъанды. Кесин, къарнындагъын алай сакълай эди, алай сакълай эди...

Тайчыкъ торучукыду... кёремисиз...—деб хапар айтды Трофим.

Эскадрон командир кёлуида чайы бла джез кружканы кысыб турады, кесн да аны алай кысады, атакагъа барырны аллы бла уллу бычакъны сабындан тутханча, эмда джукъусурагъан кёзлери бла лампагъа къарайды. Чыракъны сары шинли отчугъуна тюклю гёбелеккечикле басынадыла, терезеден учуб киредиле, лампа башха кеслерин уруб кюедиле.

...Башхасы джокъду. Торумуду, огъесе къараторумуду, къарамыды—бары бирди. Атаргъа керекди. Тайчыкъ бла биз чыганлылагъа ушаб къаллыкъбыз.

— Не? Ма мен айтама, чыганлылача боллукъбуз. Командующий келсе уа, ол заманда не этерикбиз? Ол келиб полкга къарагъан заманда бу да саулай сафны аллында кюннге кесин бериб, къуйругъун.. Къалайды? Саулай Къызыл Аскерге уят эмда ыйлыкъ. Мен билмейме къалай айтыргъа, сен, Трофим, къалай джетдирдинг ол затха? Граждан къазауатны кызыуунда аллай саякълыкъ... Ол—айтдырмай къоймай эсенг,—бетсизликди. Атчылагъа къаты буйрукъ: аджирлени башха тутаргъа.

Эртденбла Трофим юйден шокону алыб чыккыды. Кырдыкда чыккы джылтырайды. Джаяу аскерчилени чуруклары бла тебленген, окопалары бла чанчакланган тюз джер, джылагъан, кыйынлыккы басхан кыыз бетге ушайды. Шапала полевой кухняланы кыатларында кюрешедиле. Эскадрон командир ич келеги бла крыльцода олтурады. Герох сабны аязы-тыучу суугъуна юрениген бармакыла, унутулгъан, эртде этиучю загларын хала-хоста эсге тюшюредиле—суу бѣрекдени чыгъара туругъа чыбыкыладан омаккы сюзгюч чолпу эше турадыла. Трофим, аны кыаты бла оза, сагъынды:

— Сюзгюшчюккю этесе?

Эскадрон командир сабын ингичге чыбыккыккы бла байлады да, тунакы айтды:

— Хо, ма кыатын—хозяйка—тиледы... Бир эш, бир эш. Кыачан эсе да уста эдик, энди уа... Не эсе да иги болмайды.

— Огъай, игиди, джарыккыды,—деб махтады Трофим.

Эскадрон командир тобуккыларындан чыбыккы кесклени кыагкыб сорду:

— Тайчыккыны кыоратыргъамы бараса?

Трофим тынгылагъанлай кыолун силкди эмда ат орунга кетди.

Эскадронну командири, башын ийилтиб, шок атылгъан тауушну сакылады. Минут озду, экинчи—атылгъан таууш келмеди. Трофим, не затдан эсе да джунчуй, ат орунну мюйюшюнден чыккыды.

— Не болду?

— Кыочхарны боегу (уруучусу) бузулгъан болур дейме...

Пистонну тешмейди.

— Къайда, шокону былай берчи.

Трофим суймей берди. Эскадронну командири къочхарын ачыб къарайды.

— Да, мында патрон джокъду да!..

— Алай болургъа амалы джокъду!—деб гузаба айтды Трофим.

— Мен санга айтама, джокъду.

— Да мен аланы анда... ат орунну ары джанында атыб къойгъанма...

Эскадронну командири шокону къатына салды эмда джангы чолпучукъну къолунда кѣб буруб турду. Джангы чыбыкъла бал ийисли эмда джабышыучу-дула, чагъа башлагъан къызыл тал ийис, къазауат-ны акъылсыз отуну пелахындан ишленмей тургъан джерни ийиси бурнунга урады...

— Эштитемисе!.. Анасы бергенни тѣксюн! Анасы бла кълсын. Бир кѣзюуге дери. Къазауат бошалса, таб аны бла джер сюрюрге да боллукъду. Командующий келиб кѣргени болса да, аны халын эсине алып, нек десенг, ол гитчечик анасыны сютюн ичерге керек-ди... Командующий да анасыны джуккасын ичген-ди, биз да ичгенбиз, адет алайды, хы, ол аны бла битди. Сени хырлынгы боегу уа бузукъсузду.

* * *

Бир айдан сора, бир джолда Трофимни эскадрону Усть-Хоперск стансени къатында къазакъ сотня бла урушха киргенди. Бир-бирлерине атыу ингир аласы бла башланды. Атакагъа уа иги кеч болуб бардыла. Джолну джарымында Трофим кесини

взводундан бир ышангысыз артха кьалды. Сыбырты-хы бла кьыздырыб, джюгенни ауузлугъу бла ауузун, эринлерин сыдырыб кюрешгенликге байтал аллына атларгъа унамады. Ол башын ёрге тутуб, хырха кишнеб, эки аягъын аллына тиреб тургъан болмаса, бир да орнундан теберге унамады, тайчыкъ кьуйрукъчугъун кьалач этиб, чабыб ызындан джетгинчи. Трофим секириб тюшдю, уллу бычагъын кьынына салды эмда ачыудан бети тюрленс, шкокну бойнундан алды.

Онг джаны акъла бла кьатышханы. Джарны кьатында адамланы джопнусу, джер уруб аудургъанча ары-берн чайкьалады. Бир-бирлерин тауушсуз, кьычырыкъсыз сермейдиле. Джер ат аякъландан тунакы дюнгордейди. Трофим бир такыйкъагъа ары кьарады эмда тайчыкъны башын ышаннга алды. Асыры кьызгъандан кьолуму кьалтырады, огъесе башха чурумму болду, шкок атылгъандан сора тайчыкъ сау-эсен кьалыб, аякъларын телисине кьакъды, ингичге кишнеди эмда, табанчыкълары бла джерден тегерек акъ букъчукъла чыгъара, тегерекге чабыб, арлакъда тохтады. Простой болмай, бронну тешиучю окъла (патрон орундан кьолуна иш этмегенлей тюшгенле) сары байталны туудугъуна не заран, не ёлюм келтирмегенлерине ийнамлы болгъанында, анга секириб минди, кеси аллына тамам кючлю уруша, кьызылдымсары сакъаллы старовеерле (эскиге ийнанганла акъгвардиячы кьазакъла) юч кьызыласкерчи бла бирге эскадронну джаргъа кьыса, артха ыхдырыб баргъан джер таба тёртгюллетди.

Ол кече эскадрон алай терен болмагъан кьулакъны кьатында тюз джерде кьалды. Тютюн аз иче-

диле. Атланы джерлерин алмагъандыла. Къарауул-
гъа, Дондан къайтыб, акъла болгъан кючлерин кё-
чюню къатына джыйышдыргъандыла деб билдир-
диле.

Трофим аякъларын резин плащха чырмаб, озгъан
кюнде болгъан затланы джукъу арасында эсге тюшю-
ре, джатыб турады. Кёз аллында кёрюнедиле: эскад-
ронну командири джаргъа секиргени, хуторда старо-
вер уллу бычагъы бла политкомну узуну бла кенгине
сылгъаны, ахырына дери тууралгъан гитче къазакъ-
чыкъ, кимники эсе да, къара къан джугъу болгъан
ат джер, тайчыкъ.

Эскадронну командири танг аласында Трофимни
къатына келиб, къарангыда аны къатына олтурду.

— Джукълаймыса, Трофим?

— Джукъусурайма.

Эскадронну командири, джукълана баргъан джул-
дузлагъа къарай, айтды:

— Аджиринги къурут! Урушда къоркъуу болдура-
ды... Анга къарасам, къолум къалтырайды... уллу бы-
чакъ бла иги сермеширге болалмайма. Ол алай нек
болады десенг, аны тюрсюню юйлюдю, юй рахат
джашауну кёргюзеди, къазауат этген заманда уа ал-
лай зат болургъа керек тюлдю... Джюрек ташдан
джумушакъ бушдукъгъа бурулады эмда, кесин да,
айтыргъа, джаман затны, атаканы кёзююнде тебле-
медиле, аякъ аралада чабыб айланды...—ол тынгы-
лаб, сагъышлы болуб ышарды, алай а Трофим аны
ол ышаргъанын эслемеди. — Ангылаймыса, Трофим.
аны къуйругъу, алай дегеним, аны сыртына салыб

тыпырдаса, тамам тюлкну кӱйругъуча болады...
Аламат кӱйрукъду!

Трофим тынгылады. Башын шинель бла джабды
эмда чыкъ сууукъдан кӱалтырай, дженгил кӱаты
кӱалкӱыб кӱалды.

* * *

Эски монастырни туурасында Дон мийик дуппур-
гӱа кӱысылыб, аллына кӱызыу уруб барады. Тогъай-
да суу хончаларын чӱюрюб бурмабаш болады эмда
ат джалкӱагӱа ушагӱан толкӱунла жар оюлуб, су-
угӱа тюшген уллу кӱлдаланы уруб алгӱа тебереди-
ле.

Кӱазакӱла Дон кенгериб, сабыр болуб, ургӱаны
алай кӱчлю болмагӱан айланч джерин кӱчлеб, алай-
дан дуппур аллын атыб башламасала эди, эскадро-
нну командири эскадронну монастырни туурасында
джюзюб ётдюрюрге бир заманда да таукелленмез
эди.

Кӱнортада ётюу башланды. Алай уллу болмагӱан
комягагӱа (уллу суулада джюк ташыучу кӱайыкӱ
маталлы) юч аты бла пулемет тачанканы салыб, пу-
леметчула миндиле: комяга Донну арасында суу
баргӱаннга тик чӱйре айланыб, бир кесек джанбаш
болгӱанында, ары дери сууну кӱрмеген сол кӱыйы-
рына джегилген ат кӱоркӱуб юркдю. Дуппур тюбюн-
де эскадрон атладан тюшюб, джерлерин ала тургӱан
джерде ол ат кӱоркӱуб хырылдаб пырхылдагӱаны
эмда наллары бла комяганы тюб кӱангаларын кӱа-
лай дыгъырдатханы ачыкӱ эшитиле эдиле.

— Къайыкъдан бошайды!—деди ачыуланыб Трофим эмда ол кесини сер къолу бла байталны сыртын сылагъынчы, ол комягада къоркъгъан ат джаныуарча ачы кычырыб, тачанканы арышын артха тарта, ёрге шин туруб тохтады.

— Ат!—деб кычырды эскадронну командири, къамчисин бюклей.

Трофим наводчик ол атны бойнуна миниб, наганны къулакъ джанына тирегенин кёрдю. Сабий оюнчакъчыкъ атылгъанча тунакы атылгъан тауушчукъ чыкъды, ортасына эмда онг джанына джегилген атла бир-бирлерине кысылдыла. Пулеметчула къайыкъгъа къоркъуб ёлтюрюлген атны тачанканы арт джанына басдыла. Аны ал аякълары акъыртын бюгюлдюле, башы энишге салынды.

Он минутдан эскадронну командири дуппурдан энишге тюшдю эмда кесини сарыторусун барындан да алгъа суугъа урду, саулай эскадрон—джюз бла сегиз, джарты джалан болгъан атлы эмда аллай бир да тюрлю-тюрлю сыфатлы ат—аны ызындан бирден уллу чайпалгъан таууш этдире, суугъа кирдиле. Ат джерлени юч къайыкъ бла ётдюредиле. Аланы бирин Трофим джюрютеди, кесини байталын взводну командири Нечепуренкогъа аманат этгенди. Трофим Донну арасындан къараб, алдагъы атла суугъа тобукъларына дери кире, эриниб сууну уртлагъанларын эследи. Атлыла уллу таууш этмей, аланы алгъа ышырадыла. Бир минутдан джагъадан бир джыйырма сажнада суу ичинде ат башла чаукалача къаралдыла, кёб пырхылдагъан тауушла эшитилдиле, Кызыл аскерчиле да кийимлери бла патрон орунларын

шкочларына байлаб, атланы джалларындан тута, аланы кьатларында джюзедиле.

Трофим кьайыкь кьалакъланы кьайыкьны ичине атыб, ёрге туруб, кюнден кёзлерин джума, джюзюб келгенлени арасында кесиин сары байталыны башын кьаты изледи. Эскадрон уучуланы атыуларындан кёкде кьатышхан турналаны джоппуларына ушайды: эскадронну командири сарыторусу джохар сыртын мийик кёлтюре, алларында джюзюб келеди. ызындан, акь кьолан кьулакълы ат, артларында уа-бары да бирден джоппу болуб, андан ары барынданда артха, хар такьыйкьа сайын артха кьала, взвод командир Неченуренкону чырпа башы, аны сол джанында да Трофимни байталыны джитиуч кьулакълары кёрюнедиле. Трофим иги джити кьараб тайчыкьны да эследи. Ол бир ёрге секире, бир энгишге чёге да бурун тешиклери кюнден кёрюне, чынгай-чынгай джюзеди.

Сора ма бу кёзюуде Донну юсюнде кьакьгъан аяз тайчыкьны адамны джюрегин эритирча кесине болушлукь излеген ингичге ачы кишиеген тауушчугъун Трофимни кьулагъына эшитдирди.

Суу юсюнде ол кьычырыкь таууш уллу бычакьны ауузуча, зынгырдауукь, джити эди. Ол Трофимни джюрегин уллу бычакьча сылды, эмда бир кьуджур болду: кьазауатны отунда беш джыл болгъанды, ёлюм, кука кьызча, ненча кере кьарагъанды аны кёзлерине, аны барында да тюрленмей, чыдаб айланганды, былайда уа сакьалы джетиб тургъан бети агъарыб кьалды, кеси да алай бош болмай, тамам акь учхунча агъарды, эмда эрлай кьалакъланы алыб, кьайыкьны тайчыкь суу айланмада кьарыусуз болуб тургъан джер таба айландырады.

андан он сажнаны арлакѣда Нечепуренко хырылдаб, кишнеб айланма таба мыллыгын атхан анасын тыялмай бери тартыб кюрешеди. Трофимни кѣайыкѣда ат джерлени юслеринде олтуруб тургѣан шоху Стешка Ефремов анга кѣаты айтды:

— Тели болма! Джагѣагѣа айландыр! Майна кѣремисе, анда ол джанында кѣзакѣланы!..

— Ёлтюрюме!—деб ачыуланды Трофим шкогуну баууна узала.

Суу тайчыкѣны эскадрон ёте айланиган джерден иги кесекни энишге элтди. Алай уллу болмагѣан бир айланма тайчыкѣны джалкѣалы кѣк толкѣунлары бла джалай, аны акѣыртып сюзюлтюб тѣгерек айландырады. Трофим кѣалакѣланы джюрексиниб тартады, кѣайыкѣ аллына секириб, секириб учду. Онг джагѣада джардан кѣзакѣла чыкѣдыла. «Максимни» базыкѣ дауурбаз ауазы эшитилди. Окѣла суугѣа тийиб джюуолдейдиле. Джылтыргѣан гетен кѣлекли офицер, наганны булгѣай, неле эсе да айтыб кѣычырады.

Тайчыкѣ аздан-аз кишнейди, кѣысха-кѣысха ачы кѣычыргѣанчыгѣы тунакы эмда кѣарыусуз бола барады. Эмда ол кѣычырыкѣ тамам сабийни кѣычырыгѣына ушаб, сол джагѣагѣа дженгил джюздю. Трофим кѣалтыраб шкокну алды, айланма буууб тургѣан башчыкѣны тѣбен джанын мараб атды, тиймеди, сора, сермеб аягѣындан чурукѣларын тешди, кѣолларын джая эмда тунакы таууш этиб суугѣа кѣмюлдю.

Онг джагѣада гетен кѣлекли офицер кѣычырды:
— Ат-уу-ну тохтатыгѣыз!

Беш минутдан Трофим тайчыкѣны кѣатына джет-

ди, сол кѳолу бла аны сууукъланнган кѳарын тю-
бюнден тутду, кѳарыла, кѳалтырауукъ зуккочукъ эте,
сол джагѳагѳа айланды... Онг джагѳадан бир шкок
да атымлады ол кѳзюучюкде.

Кѳк, чегет, кѳум—бары да джарыкъ джашилди,
ачыкѳды... Уллу кѳарыуун аямай ахыр кючюн салды
эмда Трофимни аякълары джерге джетиб сюркелди-
ле. Тайчыкѳны тайгѳакъ тѳнгекчигин сюйреб, кѳум-
гѳа чыгѳарды, ол, тунчугѳа, джашил суу кѳусду,
кѳолу бла кѳумну чучхуду... Джюзюб ѳтген эскадрон-
чула дауур этедиле, кѳайда эсе да сыртлыкъ артын-
да тоб атымгѳан тауушла гюрюлдейдиле. Сары бай-
тал Трофимни кѳатында силкине, тайчыкѳны джалай
турады. Аны энишге салыннган кѳуйругѳундан сар-
кѳгѳан суу джарыкъ сюзюлюб, кѳумгѳа сингеди.

Трофим, эки джанына теңтирей, ѳрге чынгаб, бир
джанына джыгѳылды. Кѳкюрегин исси чанчыу тешген-
ча болду, джыгѳыла туруб, шкок атымгѳанын эшит-
ди. Онг джагѳадан, аны сыртындан джангыз бир ке-
ре атымгѳанды. Онг джагѳада джылтыргѳан гетен
кѳлекли офицер карабинни кѳочхарын сансыз ачыб,
артына тартды эмда тютюңлей тургѳан окѳсуз пат-
рон бир джанына чартлады, кѳумда тайчыкѳдан ар-
лакѳда эки атламда Трофим тѳрт бюгюлюб джыйы-
рылды, беш джылны сабийлени уппа этмеген зыбыр
кѳк эринлери ышардыла эмда кѳан кѳмюк этдиле.

КИШИ КЪАН

Оразадан сора Филиппов байрамда биринчи къар джауду. Кечесинде Донну ары джанындан джел урду, тюзде болуучусуча къургъакъ сёзлей шуулдады, чакъмакъбаш кюртле джасады эмда джолланы заба хыртдылы омурауларын кёб джалаб турду.

Кече стансени кёксыман къаралдым шошлукъгъа бёледи. Арбазланы ары джанларында сюрюлмеген, аман ханс болгъан тюз джукъусурайды.

Кече арасында джарлада тунакы улуду бёрю, станседе итле анга джууаб этдиле, эмда Гаврила ак-

ха уянды. Аякъларын печден салындырыб, печ къабыргъадан тута, кѣб джѣтгюрюб турду. Андан сора тюкюрдю эмда тютюн хурджунуна (кисетине) узалды.

Хар кече сайын да акка биринчи гугурукладан сора уянады, олтурады, тютюн тартады, ѣпкелеринден хыппырыкъны хырылдаб айыра джѣтел этеди, джѣтел буугъанларыны бѣлюннген кѣзюулеринде, башына сагъышла юренчек, джюрюлген джолчукъла бла келедиле. Акка бир затха сагъыш этеди—къазуатда хапарсыз тас болгъан джашыны юсюнден.

Джангыз бири бар эди. Белин тюзетмей, анга деб ишлегенди. Къызыллагъа къаршчы фронтха ашырыргъа заман келди. Эки ѣгюзню базаргъа элти, алагъа алгъан ачхасына бир къалмукъдан аскерге джараулу ат алды. Ол ат тюлдю,— тюзде джюзген шайтан джелди. Кюбюрден къарт ат джерни эмда кюмюш джюгенни алды. Ашырыуда айтды:

— Хы, Петро, мен санга не керегинги да къурадым, аллай керекле бла уа офицерге да айыб тюлдю барыргъа... Сени атаңг къуллукъ этгенча эт къуллукъ аскерге эмда шош Донну бетин джойма! Атала-рынг эмда аланы агалары патчахлагъа иги къуллукъ этгендиле, сен да алай этерге борчлуса!...

Акка юсюне ай джарыкъ тѣгюлген терезеге, джелге — арбазда айланган, керексизни излегеннге къарайды, тынгылайды, къайгыб келмезлик эмда къайтмазлыкъ кюнлени эсине тюшюреди...

Къуллукъгъа барлыкъны ашырыуда къазакъла Гавриланы къамишбаш юйюнде эски къазакъ джырны джырлайдыла уллу къычырыб:

А биз аскер джорукъну бузмайбыз.
Джангыз буйрукъгъа тынгылайбыз.
Бизге не буюрсала атала—командирле,
Биз ары барабыз—туурайбыз, чанчабыз, урабыз.

Петро стол джанында иги кефли болуб, чыммакъ агъарыб олтурады арт рюмканы, «ёзенгини», кёзлерин арыгъанча джума, ичди, алай а атха тири минди. Уллу бычагъын тюзетди, атджерден ийилиб, туугъан стауатындан уууч джер алды. Энди уа ол къайда эсе да джатады, эмда аны башха джуртда кёкюрегин кимни топурагъы джылыта болур?

Акка созуб эмда къургъакъ джётеледи. Кёкюрегинде кёрюкле тюрлю-тюрлю хырылдайдыла — къонгурау таууш этедиле, джётелден тохтагъан кёзуюнде, печге муккур сыртын тиреб сюеледи, башына таныш, джюрюлген джолчукъ бла барычу сагъышла келедиле.

* * *

Джашын ашырды, бир айдан а къызылла келди-ле. Бурундан келген къазакъ турмушха джау болуб тынгыладыла, къартладан келген болуб тургъан джашауну башы тюбуне айландырдыла, джукъсуз, бош хурджунну айландыргъанча. Петро фронгну ары джанында эди. Донцаны къатында урушлада къадалыб къазауат этиу бла урядник чыннга тыйыншы болургъа тырмашады, а станседе уа Гаврила акка инагородналагъа, къызыллагъа къаршчы къарт сокъур соймеклигин сакълаб, ёсдюрюб турады, къачан эсе да акъбаш джашчыгъы Петргъа къараб ёсдюргенча.

Алагъа ачугъа, къазакъ адет бла, къызыл, халы бла кѣнделен къайылгъан лампаслы, кенгбучхакъ схар-ла кѣнчекни кийиб джюрюйдю. Андан сора къачан эсе да джюрюютюлген вахмистр погонланы ызлары къалгъан, гвардиячы саргъылдым окъа чалыу тигилгенлери болгъан чепкенни кийгенди. Монархха (патчахха) ийнамлы тюз къуллукъ этгени ючюн берилген медаллары бла крестлерин такъгъанды. Ыйых юн сайын бары да кѣрюр ючюн тонуну джагъасын ачыб барыб турады.

Стансени Советини председатели тубегенинде, бир джолда къалай эсе да айтды:

— Ал, акка, бу такъгъанларынгы. Энди аланы джюрюютюрге болмайды.

Акка шокотча джанды.

— Аланы манга сенми такъгъанса, теш деб айтырча?

— Ким такъгъан эсе ол, эшта, эртде огъуна джерде къуртлагъа азыкъ болгъан болур.

— Ол алай болсун!.. А мен а алалмам! Ким биледи ългенден алырмыса?

— Сѣлешесе сен... Сени джазыкъсыныб айтамансы, мени ючюн ала бла джукъла, ма итле бардыла... Итле уа сени кѣнчегинги джамарла! Ала, джумушакъ джюреклиле, аллай джапыны унутхандыла, кеслериникин танымайдыла...

Аман ханс чакъгъан сагъатдача ачы кѣлкъалдысы бар эди. Орденлерин тешди, кѣлкъалдысы уа ичинде ѣсдю, кѣбдю, дерт ачыу бла джууукълаша башлады.

Джаш тас болду — мюлк джыяргъа киши джокъ. Сарайла чачылдыла, мал орунла оюладыла, башын джел алгъан гитче баучукъну баш агъачлары чирий-

диле. Ат орунлада бош габдешледе чычханла къалай сүйселе алай ийелик этедиле, джатма тюрбюнде ко-силка тот болгъанды.

Атланы кете туруб къазакъла алгъандыла, къалгъан кесеклерин къызылла алгъандыла. Эм ахыргъа къалгъан къызыл аскерчиле ауушдуруб кетген тюрк-лю эмда уллукъулакъ атны къачда махночула кър-генлей сатыб аладыла. Аны ючюн ала аккагъа эки ингилиз аякъ чулгъау (обмотка) къоюб кетгендиле.

— Озса да, бизден озсун, хо, санга,— деб кюрюм-сюрөб хыликке этди махночу пулеметчу.— Бай бол, акка, бизни мюркюрбюз бла!...

Он джылла бла джыйылгъан зат тюрб болуб бара-ды. Кюрлла тутмайдыла иште, алай а джазда кы-сыр къалгъан, бойсунган эмда сакълагъан тюрз аякъ тюрбюне джатхан заманда — акканы джер кесине тар-тыб кече сайын эшитилмеген, алай а кюрлю чакъырыу бла чакъырады. Андан ары къраршчылыкъ эталмай-ды, ёгюзлени къаладжюкге джегеди, барыб, тюрзю-темир бла тилкемлейди, уллу бюртюркюр будай бла тоюнмагъан кърара джерни урлукъландырады.

Къазакъла тенгизден, тенгизни ары джанындан да келедиле, алай а аланы бири да кърмегенди Петруну. Андан башха полклада кюрлукъ этгенледиле, башха крайлада болгъанладыла—Россия кюрлаязмыды?— а Петро бла бир полкда кюрлукъ этген стансечиле, кърайда эсе да, Кюрбанда Жлобинни отряды бла уруш этген заманда саулай полк бла кърыылгъанды-ла.

Гаврила джашыны юсюнден кърарт къратыны бла хазна джукъ сёлешмайды.

Кечеле бла эшитеди, ол джылмаукълары бла

джастыкыны кыалай джибитгенни, бурнун тартханын;

— Сен не этесе, кыартчыгъа?— деб соруучанды, ынгычхай.

Ол бир кесек тынгылайды, сӧлешеди:

— Аман ийис бар болур дейме бизде... Не эсе да, башым ауруйду.

Аны кереклисин, анылагъанын билмегенча этеди, кенгеш береди.

— Сен агурчала тузланган тузлукъчукъдан бир уртласанг эди. Се-мка, мен тюшейим да погребге, алайым?

— Джукъла энди, алайсыз да бир тохтар!...

Эмда юде джангыдан шошлукъ гыбы ау харча эшиледи. Ай терезеден башханы ачыгъанына, ананы термилгенине сюйюнгенча, бетсиз кыарайды.

Алай болса да сакълай эмда умутчу эдиле, джашлары келир деб Гаврила кыой терилени ийлерге береди, кыарт кыатынга айтады:

— Сен бла мен былай да кечинирбиз, а Петро келсе не киерикди? Кыыш джетиб келеди, анга тон тигерге керекди.

Кыысха тон тикдиле Петроу сюегине кӧре эмда кюбюрге салдыла. Анга ишчи маллагъа кыарагъан заманда киерча чурукъла алдыла. Акка кӧк схарла мундирине (кийимни) кюе ашамаз ючюн тютюн себиб, анга асырады, кыозучукъну сойдула, андан акка бӧрк этиб, чюйге такъды. Эшник аллындан ичгери кире, анга кыарайды, эмда анга алай кӧрюнеди, бусагъатдан Петро джатыучу юден чыгъар, ышарыр, сорур: «Да кыалайды, атай, бизде сууукъмуду?»

Андан сора эки кюнден ишгир ала малланы джы-

яргъа барды. Габдешлеге бичен салды, хуюдан суу ала тебреди—къол къабланы юйде унутханы эсине тюшдю. Къайтды, эшикни ачды эмда кёрдю: къарт къатын къанга шиндикни къатында тобукъланыб турады, Петрону кийилмеген бёркюн кёкюрегине кысханды, сабийни чайкъагъанча этиб, белляу айтады...

Кёзлери къарангы этедиле, акка джаныуарча чабды, аны полгъа джыкъды, хырылдады, эринлеринден кёмюкню джута.

— Къой, сен джаман зат!..., Къой... Не этссе сен?

Бёркню къолундан тартыб алды, кюбюрге атды эмда кирит салды. Ол кёзюуден бери къарт къатынны сол кёзю чынгаб тургъанын эмда аузу кыйыкъ болгъанын эследи.

Кюнле эмда ыйыкъла оздула, Донну къачда джарыкъ—джашил, хар заманда да ашыгъыш сууу да барады.

Ма ол кюн Донну кыйырлары бузладыла. Стансени юсю бла турналаны кечикген джыйышы озду. Ингирде хоншу джаш Гаврилагъа чабыб келди, суратха (образгъа) ашыгъыш табынды.

— Рахат, тынч джатхан болурсуз!

— Аллахха шукур.

— Эшитгенмисе, акка? Прохор Лидовидов Тюркден келгенди. Ол ма сизни Петро бла бир полкда къуллукъ этгенди!..

Гаврила, джётелден эмда дженгил джюрюгенден тыгъыла, орамны ашыкъды. Прохорны юйде табмады. Хуторда къарнашына кетгенди, тамблагъа къайтыргъа айтханды.

Гаврила кече джукълалаялмайды. Печде джукъусу келмей арыды, кыйыналады.

Таңг аллы бла джау чыракъны джандырды, уюкъ-ланы тигерге олтурду.

Эртден — къарыусуз агъаргъан — саргъылдым востокдан кемизли эртден джарыкъны кемиреди. Ай къёкню арасында къызаргъанды, булутчукълагъа джетерге кючю джетмейди, кюнден джашыныргъа.

* * *

Эртден ашарыкъны аллы бла Гаврила терезеден къарады, нек эсе да, шыбырдаб айтды:

— Прохор келди!

Ол кирди, къазакъгъа ушамайды, башха кийимлери бла. Аны аякъларында налланган ингилиз ботинкала джырылдайдыла эмда къуджур бичилген пальто, машокчады юсюнде, башханы имбашларындан болгъанча кёрюнеди.

— Сау-эсен джашаймыса, Гаврила Васильевич!...

— Аллахха шукур, къуллукъ этген!.. Ёт олтур.

Прохор бёркюн алды, саламлашды къарт къатын бла эмда къанга шиндикге олтурду ал мюйюште.

— Хы, къалай кюн аман келгенди, къарны иги себелегенди — джюрюб къолдан келмейди.

— Да, быйыл къар джауду... Эртделеде бу заманда малла отлауда кечине эдиле.

Минутну къыйынлашыб тынгыладыла. Гаврила, тыш къарамы бла къайгъысызды эмда къатыды, айтды:

— Қартайгъанса сен, а джаш, киши джерледе.

— Джаш болур зат джокъ эди, Гаврила Васильевич! — Ышарды Прохор.

Къарт къатын сѣз къоша башлады:

— Бизни Петрону...

— Сѣлешме, къатын...—Къаты къыджырады Гаврила.— Адамгъа сууукъдан эс джыйма къой, билирге джетиширсе...

Къонакъгъа бурула сорду:

— Хы, сени джашауунг къалай ётдю?

— Махтаныр зат джокъду. Къуйругъу сынган итча, юйге джеталдым—анга да аллахха шукур.

— Та-а-ак... Тюркде джашау аман эди, сора?

— Бирин бирине кючден джетдире эдик.—Прохор бармакълары бла столда дауурбуз къакъды.— Алай болса да, сен да, Гаврила Васильевич бек къарт болгъанса, башынг акъдан джохарланганды... Сиз мында Совет власта къалай джашайсыз?

— Ма джашымы сакълайма... бизни къартланы мындан ары асыраргъа...— Къыйыкъ ышарды Гаврила.

Прохор кёзлерин бир джанына къаратды. Гаврила аны эследи, сорду къаты эмда тюзюнлей:

— Айт, къайдады Петро?

— Сора сиз эшитмегенмисиз?

— Тюрлю-тюрлю эшитгенбиз,— деди Гаврила.

Прохор стол джабыуну кир чачакъларын бармакъларына чырмай, мычыб сѣлешди.

— Январда болур эди дейме... Хы, да, январда. Биз сотня болуб, Новороссийск шахарны къатында тохтагъан эдик... Тенгиз джагъасында аллай шахар барды... Хы, болуучусуча тохтаб эдик...

— Ёлтюрюлгенди деймисе?— ийиле, акъыртын шыбырдаб сорду Гаврила.

Прохор, кёзлерин ёрге кёлтюмегенлей, тынгылады сорууну эшитмегенча этиб:

— Тохтаб эдик, а кызылла таулагъа ычхындыла: джашилlege кюшулургъа деб. Аны, сизни Петрогъузу сотня командир разведкагъа барыргъа салды. Бизни командирибиз подъясаул Сенин эди. Ма былайда болду... билемисе...

Печни къатында тюшген чоюн тауушланды, къарт къатын, кюлларын эки джанына джая, орундукъгъа барады, кычырыгъы тамагъына бекленгенди аны.

— Улума!!!!— ачыулу айтды Гаврила эмда, столгъа къаблана, Прохоргъа тик къарай, акъыртын эмда арыб айтды:

— Хы, боша!

— Туурагъан эдиле!...— агъара, кычырды Прохор эмда ёрге турду, шиндикге бёркюне узала.—Туурагъандыла Петрону... ёлюрча... Ала чегетни къатында тохтагъандыла, атланы солута эдиле, ол айылны бошлагъанды, кызылла уа чегетден...— Прохор, сёзле бла къарыла, къалтырагъан кюллары бла бёркюн буршу этеди.— Петро хоп деб къардан сермейди, ат джер а атыны къарын тюбюне киреди... Ат дженгил ат эди... тыялмады, алайда къалды. Ма бары да олду!...

— Сора мен ийнанмасам а? —ачыкъ айтды Гаврила.

Прохор, къарамагъанлай эшикке кетди.

— Къалай сюйсенг, алай эт, Гаврила Васильевич, мен а кертини... Мен кертини айтама... Гаврила Васильевич... Таза кертини, кесими кёзлерим бла кёргенме...

— А сора, мен анга ийнаныргъа суймесем а?... — Къызара хырылдады Гаврила. Аны кёзлерине къан къуюлду, джыламукъдан толдула. Кёлегини джагъасын джыртыб, ол джалан туюкю кёкюреги бла къоркъуб тургъан Прохоргъа барады, терлеген башын ёрге ата, ынгычхаб кычырды:—Джангыз джашымы ёлтюргендиле?! Мени Петкамымы?! Алдайса, итден туугъан!... Эшитемисе сен?! Алдайса. Ийнанмай-ма!...

Кече уа, тонну юсюне атыб, эшикке чыкъды, уюкъла бла къарны джырылдата, ындыргъа барды эмда скирдни къатында тохтады.

Тюзден джел урады, къарны кырпакъ этеди. Къара эмда къаты къарангы басынды джалан балий кёкенледе.

— Джашчыгъым!— Гитче ауазы бла чакъырады Гаврила. Бир кесек сакълады эмда тебмегенлей, башын да бурмагъанлай джангыдан чакъырды:—Петро!... Джашчыгъым!...

Андан сора скирдни къатында тебленнген къаргъа сойланыб джатды, кёзлерин ауур, кыйналыб джабды.

* * *

Станседе продразверстканы юсюнден, Доннутёбен джанларындан келген бандаланы хакъындан халпар айта эдиле. Исполкомда эл джыйылыулада шыбырдаб айтыла эдиле джангылыкъла, алай а Гаврила акка джангыз бир кере да атламагъанды исполкомну кымылдай тургъан эски крыльцосуна, кереклиси болмагъанды, ол себебли кёб затны эштмегенди.

кёбню билмегенди. Анга бек къуджур кёрюндю кюнорта намаздан сора председатель къысха боялгъан тонлары, шкоклары болгъан ючеулен бла бирге келгени.

Председатель Гаврила бла къол тутушду эмда эрлай, балтаны токъмагъы бла джелкеге къакъгъанча, силдеди.

— Хы, джашырмай айтчы. акка, мюрзеуюнг бармыды?

— А сен къалай умут этесе, сууаб тылпыу бламы джашайбыз?

— Сен хыликке этме, болушлусун айт: къайдады мюрзеуюнг?

— Амбардады, адетдеча.

— Элт.

— Эркинлик бер билирге, сизни мени мюрзеуюме къаллай тийишигиз барды?

Узун бойлу, сары шишли, къарамы бла тамада, табанлары бла бузлауукъда дыгъырдата айтды:

— Артыкъны алабыз, къралны хайырына. Продразверстка. Эшитгенмнсе, атай?

— Сора, мен бермесем?—хырылдады Гаврила, ачыудан кёбе.

— Бермесенг, кесибиз алырбыз?

Председатель бла шыбырдашдыла, гёзенлеге кирдиле, тазаланган, къараууз-алтын бетли будайгъа чурукъладан къар кесекле агъыздыла. Сарычач, тютюн тарта, оноу этди:

— Урлукъгъа, ашаргъа болур чакълыны кёяргъа, андан къалгъанын алыргъа,— хар неге ие кёзден къарагъан къарамы бла пеллей бир мюрзеу болгъа-

нын эсебледи эмда Гаврилагъа бурулду:— Ненча дестинагъа урлукъ саллыкъса?

— Шайтанны къашхасына урлукъ салырма!—деб ачыуланды Гаврила, джѣтел эте эмда джюрексиниб джыйырыла.—Алыгъыз, налатла!... Тонагъыз! Бары да сизникиди!...

— Не дейсе сен, шашханмы этгенсе, басым сал, Гаврила акка!—деб тиледи председатель, къол къабы бла Гаврилагъа силке.

— Къарылыгъыз киши мюрзеу бла!... Тамагъыгъызгъа къуюгъуз!

Сарычач мыйыгъында эриген бузчукъну алды, акъыллы кюлюмсюреген кѣзю бла Гаврилагъа кенделен къарады, рахат ышарыу бла айтды:

— Сен, ата, секирме! Къычырыу бла болушмазса. Сени къансыгъанынг сени къуйругъунгдан басылгъаны ючюмюдю?—эмда къашларын тую, къаты тюрлендирди ауазын:—Тилни бошлама!.. Ол сенде узун эсе, тишлеринге байла!.. Агитация ючюн а...—Сѣзню бошамагъанлай, къолу бла белибауун энишге дженгдириб тургъан сары гѣрох къабха къакъды эмда джумушакъ айтды:—Бюгюн огъуна къуюлуучу пунктах элт!

Къарт къоркъгъандан тюл, ийнамлы эмда таукел ауаздан тынч болду, тюзю, былайда къычырыкъ бла джукъгъа болушалмазлыгъын ангылады. Къолун силкиди эмда крыльцогъа кетди. Арбазны арасына джетгинчи—джаныуарча къычырыкъгъа илгенди.

— Продотрядчыла къайдадыла?!

Гаврила бурулуб къараса — чалманны ары джанында, тебсеучю атны шын тургъузуб, тѣгерек бурулады атлы. Не эсе да бир болмагъан аманлыкъны

сезиу тобукъланы къалтыратды. Ауузун ачхынчиннга дери, атлы амбарны къатында сюелиб тургъанланы эсledi, атны тик тохтатды эмда эслетмей узала, ин-башындан шокну тартыб алды.

Джарыкъ чыкъда шок атылгъан эмда арбазны дженгил заманчыкъгъа башын аулагъан шок атылгъан тауушдан сорагъы болгъан кесек шошлукъда, къочхар ачыкъ къымылдады, атылгъан патрон къысха джююлдеб бир джанына чортлады.

Не этерге билмей симсиреу бошалды. Сарычач эшик багъанагъа къаты къысыла, къалтырагъан къолу бла герохун къабындан алыргъа асыры кѣб кюрешиб турду, председатель, къоянча чѣгелей, арбаз бла ындыргъа мыллык атды, продотрядниклени бири тобукъгъа чѣкгенди, обойманы чалманны ары джанында чынгай тургъан къара бѣркге джиберди. Арбаз шок атылыуладан толду. Гаврила, тамам джабышыб къалгъанча, аякъларын къардан кючден айырды эмда къыйын атлай крыльцогъа кетди. Ызына къарагъанында, кѣрдю: боялгъан тонлу ючеулен бирикмей, чачылыб, кюртлеме батыла, ындыргъа къалай къачыб баргъанларын, кенг ачылыб тургъан къабакъ эшикледен а атлыла къуюлдула.

Алдагъы, къобан бухар бѣрклю, сары аджирде, муккурлана ат джер къашха джатды эмда уллу бычакъны башында булгъады. Аны акт башлыгъыны къанатлары Гавриланы аллында дууадакъ къанатлача къымылдаб оздула, ат туякъладан бетине къар чачылды. Омакъ крыльцогъа къарыусуз таяна, Гаврила кѣрдю: чалмандан аны къалай секириб тюшгенин эмда башланган арпа салам скирдни къатында шын туруб къалай тѣгерек айланыганын, къобанчы

ат джерден салына, төрт аякъланыб сюркелирге кю-
решген продотрядникни узуну бла кенгине бычакъ
бла къалай сылганын...

Ындырда бѣлюнген, ангылашынмагъан таууш,
кюрешу, кимни эсе да созулгъан, джылагъан тауу-
шу. Бир минутдан бир шок атылгъан ачыкъ таууш
этди. Ал кѣзюуледе кюркъа башлагъан эмда амбар
башына джангыдан кьоннган кѣгюрчюнле кѣксюл
чечмелей кѣрге учдула. Ындырда атлыла атдан тюш-
дюле.

Станседе кьонгурау таууш тохтаусуз зынгырдаб
турады. Паша — стансечи теличик — кьонгураугъа
ѣрлегенди да, кесини джетишмеген акъылы бла кьо-
нгураулагъа къадалгъанды, кьуугъунну орнуна пас-
халь тебсеуню къакъгъанды да тургъанды.

Акъбашлыкъны имбашларына атыб тургъан кьо-
банчы Гаврилань къатына келди. Аны бети иссиди
эмда терлебди, къалтырайды бет этлери, эринлери-
ни кыйырлары силегейли салыныбдыла.

— Зынтхы бармыды?

Гаврила крыльцодан кыйналыб чыкъды, кѣрге-
нинден кыйналгъандан, эс ташлагъандан къарыш-
хан тилине айтханын этдиралмайды.

— Сангырауму болгъанса сен, шайтан? Зынтхы
бармыды?— сорама мен.— Машокну келтир.

Атланы ат тегенеге джетдидир-джетдирмез—
эшиклеге энтда бир джетди...

— Атлагъа минигиз, таудан джаяу аскер...

Къобанчы аманланы кюя, терден тютюнлей тур-
гъан аджирни ауузлугъун салды эмда кесини не эсе
да сары-кызыл зат къалын джагъылгъан дже-
нгини бууунун къар бла кѣб сюртюб турду.

Арбаздан ала бешеулен болуб чыкъдыла, артда баргъанны къанджыгъасында, къан сызгъала тюшген боялгъан тонну кимники болгъанын таныды Гаврила.

* * *

Дуплурну ары джанында Къарагёген къулакъда, шкок атылгъанла нигирге дери барыб турдула. Станседе, эзилген итча, буюгъуб джатады шошлукъ. Гаврила ындыргъа барыргъа оноулашханында, танг агъара башлагъан эди. Кенгине ачылыб тургъан калиткагъа кирди, кёрдю: башын энишге салындырыб, ындыр буруугъа къабланыб турады окъ тийген председатель. Аны кьоллары энишге кенг салыныб, бурууну ары джанында джерде тургъан бёркню алыргъа узалгъанча этиб турадыла.

Скирдден узакъ болмай юсюне мулхар эмда къууукъ чачылгъан къарда, ич кийимлерине дери тешиндирилген продотрядникле ючюсю да бир тизгин болуб джатадыла. Гаврила алагъа къарай, кыйынлыкъдан къалтырагъан джюрегинде ары дери эртден-блада болуб тургъан ачыуу энди болмагъанын сезди. Ёмюрде болмагъан тюшча болду, хоншу эчкиле ындырда салам чёнбашыланы ашай, таймаздан хата эте туруучу ындырда бусагъатда уллу бычакъ бла тууралгъан адамла джатадыла; эмда аладап, кёмюкленген къан эритген тегерек чунгурладан энди ёлюк пийис сюзюлюб келеди.

Сарычач, башын болуучусуча болмай, башха тюрю буруб джатады эмда къаргъа къаты ктысылгъан

башы алай болмаса, ол солургъа джатыб турады дерге боллукъ эди—аны аякълары бири бирини юсюне алай бош салыныб тура эди.

Экинчи, хуртдабет эмда къарамыйыкъ, башын им-башларына джыйырыб, тишлерин келишмексиз эмда ачыулу агъарта, бюгюлгенди. Ючюнчю, башы саламгъа сугъулуб, тебмезден къарда джюзгенди. Аны къолларыны уллу силкгенлери бла тартханларында къаллай бир кюч бла сингирлик болургъа керек эди.

Гаврила Сарычачха ийилди, къаралгъан бетине къарай, джазыкъсыннгандан элгениб къалтырады: аны аллында чыгъанакъ кёзлю хыны продкомиссар тюл, онтогъуз джыл болгъан джашчыкъ джата эди. Сары мыйыкъларыны джопшучугъуну тюбюнде эринлерини къатында бузлауукъчукъ бузлагъанды эмда бушуулу джыйрыкъчыкъ, джангыз терен эмда хыны джыйрыкъ мангылайында кёнледен къаралады.

Бир муратсыз, къолу бла кымыжа кёкюрегине тийди эмда сакъланмагъан затдан тентиреди. Сууукъ къол аяз сууб баргъан джылыуну сезди...

Гаврила мушулдай эмда ынгычхай, бузлагъан къан бла къаралгъан тёнгекни сырты бла алыб киргеинде, къарт къатын ахсынды эмда, табына, печге къачды.

Къанга шиндикге салды, сууукъ суу бла бир кесек джууду, арыгъынчы, тер ургъунчу дери джюн чындай бла аякъларын, къолларын, кёкюрегин ышыб турду. Къулагъын ийилиб салды сууукъ кирленген кёкюрегине эмда кючден эшитди тунакы эмда кёб бёлюнюб ургъанын джюрегини.

Ол джатыучу юйде саргъылдым агъарыб, ёлгенге ушаш тёрт сутканы джатды. Къан уюгъан таб мангылайы бла бир джаягъына кызыл сызгъа болуб созулгъанды, къаты байланган кёкюреги джууургъанны кымылдатады, хырылдаб эмда къалтыраб тарта хауаны.

Хар кюн сайын Гаврила кесини джарылгъан, зыбырланиган бармагъын аны ауузуна салады, бычакъны бурну бла кысылыб тургъан тишлени акъыртын ачады, къарт къамиш къаура бла ауузуна джылы сют эмда къой сюек шорпа къуяды.

Тёртюнчю кюнюнде сарычачны джаякъларына кызыл чабды. Кюнортагъа аны бети, бузлауукъ кюйдюрген джабышмакъ кёкенча, кызыб урду, саулай тёнгеги къалтырады эмда кёлегини тубюнде сууукъ, джабышхан тер чыкъды.

Ол кёзюуден башлаб, ол бир-бирине байланмай эмда акъыртын кеси сёлешиб турады, орундан секириб туругъа кёзлейди. Гаврила бла къарт къатын, кёзюу-кёзюу аны орундугъуну къатында кече да, кюн да сакълаб турадыла.

Узун кышхы кечеледе, кюнчыкъгъандан келген джел, Донну джагъаларындан бери айландырыб уруб, къаралгъан кечни мутхузлугъун, сууукъ булутланы стансени башы бла энишге джайгъан заманда, Гаврила, башын къолларына энишге салындыра, джаралыны къатында олтурады, таныш болмагъан, ой деген сёлешиу дараджада нени юсюнден эсе да бир-бири бла байламлы болмагъанны юсюнден айта, ол къалай сандыракъ этгенине тынгылай олтурады. Аны

кёкюрегинде ючмюйюш кюн кюйдюрген тырмысына, наллача тогъай къашла башлары бла кыйылыб тургъан, ачылмагъан кёзлени кёк кирпичлерине кёб къараб турду. Эмда онгиган эринлеринден узун созулгъан ынгычхаула, хырха команда, аман айтыб урушуула тёгюлген заманда эмда бети ачыудан тюрленнген кёзюуде,— Гаврилань кёкюрегинде джыламукъла къайнайдыла. Аллай кёзюуде чакъырылмагъан джазыкъсынуу келиб къалады.

Хар кюн сайын, хар джукъусуз кече сайын къарт къатын орундукъну къатында тургъаны бла къалай агъаргъанын эмда къуу болуб баргъанын Гаврила кёрдю, джыйрыкъла сабан сюрген бетинде джыламукъланы да эследи эмда ангылады—тюзю, джюреги бла сизди, аны Петрогъа, ёлген джашына, аны джылаб тёгюлмеген суймеклиги ма бу кымылдамай, ёлюм тутуб тургъан кимни эсе да башханы джашына от тюшгенча кёчгенди.

Бир джолда стансени юсю бла озуб баргъан полкнуну командири келди. Атын атчысы (ординарцасы) бла къабакъ эшикледе кёйду, кеси бычагъы бла шпорларын дыгъырдата, крыльцогъа чабды. Уллу юйде бёркюн алды эмда тынгылагъанлай кёб сюелиб турду орундукъну къатында. Джараланы бетинде акъсыл кёлеккеле аджашадыла, кызгъаны кюйдюрген эринлеринден къан агъады. Командир замансыз чал болгъан башын булгъады, тубаннга киргенче болду эмда Гаврилань къаты бла, къайры эсе да къарай айтды:

— Сакъла марджа, джолдашны, къарт!

— Сакъларбыз!— таукел джууаб этди Гаврила.

Кюнле эмда ыйыкъла оздула. Қызыб, кюйюб, би-

шиб туруула да джанладыла. Оналтынчы кюнүне, сарычач биринчи кере ачды кёзлерин эмда чибин ау-азча ингичге тауушчукъ эшитди Гаврила:

— Бу, сенмисе, къарт?

— Менме.

— Мени бекми джарашдырыб ишлегендиле?

— Аллах къайтармасын аллайшы!

Аны къарамында джарыкъ эмда ачыусуз, халал селеке болгъанча кёрюндю Гаврилагъа.

— А джашла уа?

— Аланы бошагъандыла... Кеслерин да площад-да асырагъандыла.

Тынгылагъанлай бармакъларын джууургъанда къымылдатды эмда къарамы потолокну боялмагъан къангаларына элтди.

— Сени атынга къалай айтырыкъбыз?—деб сор-ду Гаврила.

Сызгъалы кёк кирпичке арыгъанча ишлейди.

— Николай.

— А, биз а Петро деб айтырыкъбыз... Бизни джашыбыз бар эди... Петро...—эсгертди Гаврила.

Сагъыш этиб, дагъыда нени юсюнден эсе да соорургъа башлады, алай а бурну бла ариу тенг солугъанын кёрдю эмда теңтиремезге кёлларын джайыб, аякъларыны бурунлары бла орундукудан арлакъ кетди.

* * *

Джашау анга, сүймегенча, акъыртын къайтады. Экинчи айында башын джастыкъдан кючден кёлтюредди, сыртында кёб джатхандан джарала болгъандыла.

Хар кюн сайын Гаврила уллу кьоркьюу бла сезе-
ди джангы Петрогъа къаны, джаны бла байламлы
болуб баргъанын, а биринчи туугъан джашыны тюр-
сюню уа. батыб баргъан кюнню джарыгъы юйню
джылтырауукъ терезесинден тайыб баргъанча, тая,
мутхуз бола баргъанын. Алгъыннгы тансыкъны эмда
къыйналыуну ызына къайтарыгъа кюрешеди, алай а
алгъыннгы узакъгъа кете барады эмда Гаврила ол
затдан айырылыб джунчуулу болады... Баулагъа ба-
рады, анда сагъатла бла иш этеди, алай болгъан-
лыкъгъа къарткъатын. ол бир джанына джанлагъан-
лай, орундукъну къатында Петро бла олтуруб тур-
гъаны эсине тюшсе, эришмеклик, зарлыкъ келеди
кёлюне Гаврилань. Юйге киреди, орундукъну баш
джанында сёз айтмай тебчилдейди. бююлмеген бар-
макълары бла табсыз тюзетеди джастыкъ тышны эм-
да къарт къатынны ачыуланиган къарамын эслесе,
шиндикге тынч олтуруб кымсыз болады.

Къарт къатын Петрогъа суусар джауну, май ай-
да чакъгъан дарман хансланы ичириб тургъандь.
Анданмыды, огъесе джашлыгъымы хорлады кыйын-
лыгъын, джаралары бителдиле, токъ болгъан джа-
якъларына къан уруб. джангыз имбашыны сюегине
дери чанчакъланиган, онг билеги джазылмайды: кё-
рюннгенине кёре, ол энди къуллугъун битдиргениге
ушайды.

Алай болса да, оразаны экинчи ыйыгъында Петро
биринчи кере башхаладан болушлукъсуз кеси орун-
дукъгъа олтурду, кесини кючюне ссейирсиниб, кёб эм-
да ийнамсыз ышарды.

Кече кухняда, печде джётел эте, шыбырдыб:

— Сен джукълаймыса, къарт къатын?

— Санга не керекди?

— Бизники аякъ юсюне мингенди... Сен тамбла кюбюрден Петрону кѣнчегин ал... Кийимлени барын да хазырла... Аны киерге джугъу джожъду.

— Кесим билеме! Мен тюнене огъуна алгъанма.

— Хы, сен кымылдай билген тирисе... Тонну уа алгъанмыса?

— Хы, сора джаш кымыжалаймы айланлыкъ эди да!

Гаврила печде тѣнгшюйдю, джукъусураб башлагъанлай, дагъыда эсине тюшюб эмда къууана, башын кѣлтюреди.

— А бѣркню уа? Бѣркню уа унутхан болурса сен къарт къаргъа?

— Бездирме энди! Къаты бла эки джыйырма кере озгъанса, бир кере да анга абынмагъанса. Майна ол чюйге тагъылыб тургъанлы эки кюн болады.

Гаврила ачыулуракъ джѣтел этди да джукъ айтмай тохтады.

Ашыкгъан джаз Донну силкиндиреди. Буз, къуртла ашагъанча, къаралгъанды эмда, бурун тешиклеча, тешикле болуб кѣбгенди. Тау къашха болгъанды. Къар тюзден джарлагъа, къулакълагъа кетди. Къобхан кюн толкъунлагъа батхан дон джагъала сай болгъандыла. Тюзден ургъан джел джангырыб башлагъан лыбытаны ийисин чомарт атады бери.

Март тауусулуб барады.

* * *

— Бююн турлукъма, атам!

Къачан да болсун Гаврилану юйюнде болгъан кызыл аскерчиле аны ариу агъаргъан чал башына

къараб, анга атам деб тургъан эселе, да, ол бюгюн айтылгъан ауазда барындан да джылы хал болгъанын сезди Гаврила. Анга ол алаймы кёрюндю, огъесе Петро айтхан сёзюне керти да джашлыкъ ийнагъын барын да салгъанмы эди, къалай болса да, Гаврила бек къызарды, джётгюрдю эмда уялгъан къууанчын джашыра, мурулдады:

— Ючюнчю айны джатаса... Заман а болгъанды, Петя!

Петро крыльцогъа чыкъды, агъач аякъланыча кёзюу ала аякъларын, эмда джел ёпкелерине кийирген хауа бир джолгъа асыры кёб болгъандан, тунчугъургъа аздан къалды. Гаврила аны арт джанындан тута, болушады, къарт къатын да крыльцоу къатында тынгысыз кымылдайды, хотасы бла юренчек кёзлерин сюртеди.

Аталгъан джашы—Петро, амбарны, тауукъ тёппеча, джоппуланган башына къарай, сорду:

— Ол заманда мюрзеуню элтгенми эдинг?

— Элтген эдим,—эриниб мурулдады Гаврила.

— Хы, иги этген эдинг, атам!

Энтда «атам» деген сёзден Гаврилань кёкюреги джылынды. Хар кюн сайын Петро, асхай эмда костыльеге таяна, арбазда сюркеледи. Хар къалайда да, ындырдан да, сарайны джатмасындан да, къалайда болса да—Гаврила джангы джашын тынгысыз, излеген къарамаь бла ашырыб турады. Бир терс неда чола атлаб джыгъылмасын деб!

Бир-бири бла аз сёлешедиле, алай а араларында байламлылыкълары тюздю эмда суююмлюдю.

Петро эшикге бирипчи кере чыкыгъандан сора эки кюнден Гаврила печде таб олтура, сорду:

— Туугъан джеринг кыйдады сени, джашым?

— Уралданма.

— Къара элчи тукъумунданмыса?

— Огъай, ишчиледен.

— Ол кыалайды? Кыаллай эсе да, чурукъчу, бечкечича, аллай кыол санагъат ишингми бар эди?

— Огъай, атам, мен заводда ишлегенме. Чоюн эритген заводда. Гитчелигимден бери анда.

— Мюрзеуню алыргъа уа кыалай тагъылгъанса?

— Аскерден джибергендиле.

— Сен, кыалай, алада командирми болгъанса?

— Хо, алай болгъанма.

Сорургъа кыйын эди, алай болса да, анга джетди.

— Сора сен партиядаса?

— Коммунистме,— деб джууаб этди Петро ачык ышара.

Ол хыйлачысыз ышарыудан энди кыоркыуусуз кёрюндю Гаврилагъа алгъын иги кёрюнмеген сёз.

Къарт кыатын кёз сакълаб туруб, дженгил халда сорду:

— А сени юйдегинг а бармыды, Петюшка?

— Биреу да джокъду. Джангызма, кёкдеги айча!

— Ахлыларынг ёлген болурла, сора?

— Мен гитчечик болгъан заманда, джети джылымда... Атамы ичген джерде ёлтюргендиле, анам а кыйда эсе да...

— Сен джазыкъчыкыны, атыб кетгенди сора?

— Бир подрядчик бла кетгенди, мен заводла ёсгенме.

Гаврила печден аякъларын салындырды, кѣб тынгылаб турду, сора сѣлешди, ачыкъ, акъыртын.

— Да не этериксе, сени кишинг, атанг-ананг джокъ эсе, бизде къал... Бизни джашыбыз бар эди эм-да биз энди санга Петро дейбиз. Бар эди да орнуна ханс ёсдю, энди уа ма къарт къатын бла мен экибиз къалаб, къуу-шуу эте джашайбыз... Бу кѣзююню ичинде сени бла биз къаллай къыйынлыкъ чекгенбиз, ма аны ючюн сюйген болурбуз биз сени. Сени къанынг башха болса да, туугъан джашыбызча, ангача джаныбыз ауруйду... Къал! Сени бла бирге джер къатында къабын табаргъа джарарыкъбыз, ол а Донда юйреулюдю, чомартды... Санга табылгъанны джыйышдырырбыз, къатын алырбыз... Мен джашарымы джашагъанма, мюлкге сен иелик эт. Меннге, джангыз бизни къартлыгъыбызны хатерин эт да ёлюрюбюзню аллы бла ётмек кесекни къызгъанма, кереклиси олду... Бизни, къартланы, атма, Петро!..

Печни артында къамыжакъчыкъ сызгъырды, джызылдатыб эмда бездириб.

Терезе джабхычла джелде джырылдайдыла.

— Биз, къарт къатын бла мен санга келинлик сайлай башлагъан эдик!...— Гаврила иги джарыб кѣз джумду: алай а къалтырагъан эринлери къарыусуз ышарыу бла къыйсыкъ болдула.

Петро аякъларыны тюбюне, къобарылгъан полгъа тик къараб турду, сол къолу бла къанга шиндикни къургъакъ къакъды. Таууш сескекли эмда аз-аз болду: таркъ-тукъ-таркъ, таркъ-тукъ-таркъ!..

Къалай эсе да, джууабны ойлагъанча кѣрюндю. Эмда ойлашыб, къакъгъанын тохтатды, башын силкди.

— Мен, атам, сизни бла кѣууаныб кѣалырма, алай а кесинг кѣресе, мен кѣолайлы ишчи тюлме... Мени кѣолум, асыраучум, сау болмайды, налат боллукъ! Алай болса да ишлерикме, кючюм джетгеннге кѣре. Джай турлукъма, андан сора кѣрюрбюз.

— Мында, ким биледи, ахыргѣа кѣалырса!— деб бошады Гаврила.

Кѣатынны аякъ тюбюнде джюи ийириучюсю кѣууанчлы джюуюлдеди: мурулдады, урчукъгѣа сюзюкю джюнию чырмай.

Беллауму айтылды, джашау бирча, джукъу басханча кѣл басдыргѣан кѣакъгѣан тауушу бла эркин тынчлыкъны бериргеми айтды—билмейме.

Джаздан сора, кюи кюйдюрген, тюзгю кѣалын букѣудан бурма эмда чалбаш болгѣан кюнле келедиле. Челек кѣб заманига ишсиз кѣалды. Джаш заманындача, кѣутургѣан Дон джохар толкѣунладан дуппурла кѣурады. Суу кѣобуб, стансени кѣыйырдагъы юйлерини арбазларына кѣонакъ болду. Джашилсыман — акъ шинли Дон джагѣаладан ургѣан джел чакъгѣан бусакъланы бал ийислерин келтиреди, джайлыкъда кийик битген алма тереклени тюшген чакъгѣанлары юсюн басыб тургѣан кѣл эртденинде кѣызарды. Кечеледе джашнагѣан джулдузла кѣызлача кѣз кѣысадыла эмда кечеле алай кѣысхадыла, илкерлени джанган джарыкъларыча. Узун иш кюнледен ёгюзле солургѣа джетишалмайдыла. Джабагъы артхан эмда иелери кѣрюниген малла джайлыкъда отлайдыла.

Гаврила бла Петро тюзде ыйыкъны джашадыла. Сюридиле, тырнау этедиле, урлукъ саладыла, бир уллу тонну джабыб, арбаны тюбюнде джатадыла, алай а Гаврила бир заманда да джукъ айтмагъанды, джа-

иғы джашы аны кесине кёзге кёрюнмеген кишен бла къалай къаты байламлы этгенинден. Сарычач, джарыкъ, иш этимли кеси бла ёлген Петрону тюрсюнюн джабханды. Гаврила аны юсюнден аздап аз сагъына барады. Ишден, сагъына туругъа заман джокъду.

Кюпле, урлаучулача, кёрюнмей къачыб барадыла. Бичен этиу заман джетди.

Бир джолда Петро эртденбладан косилка бла кюреше тебреди. Гаврилагъа сейирге гюрбеджиде бычакъларын тюзетгенди, джарашдырады эмда сынган къанатларыны орнуна джангыла этеди. Косилка бла эртденден башлаб кюрешди, ингирде исполкомгъа кетди. Къаллай эсе да бир джыйылыугъа чакъыргъандыла. Ол кёзюуде къарт къатын суугъа бара, почтадан письмо алыб келди. Конверти кирленгенди эмда эскиди, адреси Гаврилагъады: Николай Косых джолдашха берирге деб.

Ачыкъланмагъан къайгъы арыта, Гаврила кимид карандаш бла кенг джазылыб, мылы джетиб буква-лары бир-бирлерине къатышаракъ болгъан конверт-ни къолунда кёб буруб турду.

Ёртен джарыкъгъа тутуб да къарады, алай а конверт кимни эсе да джашыртынын кюклю сакълайды. Гаврила кеси да билмегенлей, юрениб, болуб тургъан тынчлыкъны бузгъан бу письмогъа ёсюб баргъан ачыуну сезди.

Эрлай кёлюне келди—джыртыб атаргъа, алай а сагъыш этиб, берирге оноулашды. Петр джангылыкъны къабакъ эшикледе эшитди.

— Санга, джашым, къайдан эсе да, письмо.

— Манга?— Сейирсиниди ол.

— Санга. Бар, окъу!

Гаврила юйде джарыкъны джандырды, джити сымарлагъан къарамы бла письмону окъугъан Петрону къууаннган бетине къараб турду эмда чыдамай сорду:

— Къайдан келгенди ол?

— Уралдан

— Ким джазгъанды? — деб сейирсинди къарт къатын да.

— Заводда джолдашладан.

Гаврила сескекли болду.

— Не затны юсюнден джазадыла?

Петрону кёзлери къарангы эте, мутхуз болдула, суймей джууаб этди.

Заводха чакъырадыла... Аны ишге джиберирге айланадыла. Онджетинчи джылдан бери ишлемей тургъанды.

— Къалайды да? Сора барлыкъса...—тунакы сорду Гаврила.

— Билмейме...

* * *

Петрону джаякълары арыкъ созулдула эмда саргъалдыла. Кече ол къалай ахсыннганын эмда орнунда къалай тёнгшюгенин эшитди Гаврила. Кёб сагъыш этгенден сора Петро станседе джашамазлыгъын, тюзде къара джер барлакъны къаладжюк бла джырдырмазын ангылады. Петрону ёсдюрген завод, кеч, эртде болса да, аны андан сыйырлыкъды эмда къууанчсыз, кийикленнген кюнле джангыдан бир-бири ызындан

къара кёзюуле болуб барлыкъдыла. Гаврилань кёолундан келсе, ол налат заводну кирпичлерин бирем-бирем алыб ояр эди, алайда мурса бла аман ханс ёсерча, джер бла тенг этиб кёояр эди...

Ючюнчю кюн биченде, станнга суу ичерге келген заманларында, Петро сёлешди.

— Къалаллыкъ тюлме, атам! Заводха барлыкъ-ма... Кесине тартады, джанымы кыяды...

— Сора мында аманмы джашайса да?..

— Ол тюлдю... Завод кесимикиди. Қолчак келген заманда, биз ыйыкъ бла джарымны джакълагъан эдик, поселокну алгъанлай, колчакчыла тогъузоуланны асмакъ этген эдиле, энди аскерден келген ишчиле заводну джангыдан аякъ юсюне саладыла... Ала кеслери эмда юдегилери ачлыкъдан ёлюрге джетибдиле, алай болса да ишлейдиле... Мен мында къалай джашарма... А бетге уа?

— Не бла болушурукъса? Кёолунг да сау тюлдю?...

— Къуджур сёлешесе, атам! Анда хар кёолну багъалатадыла!

— Тыярыкъ тюлме. Бар!...— таукеллене айтды Гаврила.— Къарт къатынны алда... Къайтырыкъма де... Бир кесек турсам келирме де.. алайсыз термил, ликди, адамдан кёорарыкъды... джангыз сен эдинг да бизде болгъан...

Эмда ахыр умутчугъуна илине, шыбырдаб, бёлюб солуй эмда хырха сорду:

— А керти да къайтыб къалмазмыса? Не? Бизни къарт хатерибизни этмей кёоярмыса, не?...

Арба джызылдайды, ёгюзле къатыш атлайдыла, чархладан джумушакъ акъ топуракъ чартлайды. Донну узунуна баргъан джол клисачыкъны къатында сол джанына бурулады. Айланчдан округ стансени клисасы эмда омакъ джасалгъан кёк терек бачхала кёрюнедиле.

Гаврила джолну узунуна тохтамай сёлесиш келди. Ышарыргъа кюрешеди.

— Ма былайда юч джылны мындан алда къызла Доннга кетгендиле. Клисачыкъны да аны ючюн салгъандыла.—Ол сыбыртхы саб бла клисаны мутхуз башын кёргюздю.—Былайда экибиз айырылышырбыз. Мындан ары джол джокъду, джар оюлгъанды. Былайдан стансеге дери веристады, акъырын-акъырын джетерсе.

Петро тагъылгъан ашарыкъ хызенни тюзетди эмда арбадан тюшюрдю. Джыларын кючден тыйыб, Гаврила сыбыртхыны джерге атды эмда къалтырагъан къолларын узатды.

— Иги джолгъа, туугъаным!... Сенсиз бизни джашарыкъ кюнюбюз къарангы болуб турлукъду...—эмда, ачудан тюрленнген, джыламукъдан джибиген бетин кыйсайта, ауазын кычырыкъгъа дери кёлтюрдю: джол азыгъынгы алгъанмыса, джашым? Қъарт къатын биширген эди санга... Унутмагъанмыса?... Хы сау къал, иги джолгъа!... Иги джолгъа, джашчыгъым!....

Петро, асхай, кетди, джолну тар кыйылгъанлары бла дженгил кетди.

— Қбайт!...— арбадан тута кычырды Гаврила.
«Қбайтырыкь тюлдю»,—деб джылады кёкюрегинде
джылынмай тургъан сёз.

Айланча ахыр кере джашнады туугъан Сарычач
баш, ахыр кере булгъады картузун Петро, эмда аны
аягъы басхан джерде джел акъ тубаинга ушаш бу-
кьуну телича кьозгъады эмда тегерек-тегерек буру-
луб, ёрге чыгъарды.

1926

ДОНДА

Ашыргъанла бла Къызыл Аскерге чакъырылгъанла стансе площадха ашыгъадыла. Мени аллымда джети-он джыл болгъан эки джашчыкъ бир-бири къолларындан тутуб, чабыб барадыла. Аланы ата-аналары да озадыла мени. Ма, бир саубитген джаш, къарамы бла тракторчугъа ушайды, юсюнде ариу тигилген къкъ комбинезону, ариу джууулгъан кёлеги. Аналары уа—къара шинли джаш тишируу. Аны эринлери къаты къысылыбдыла, кёзлери джылагъанын билдиредиле.

Бара тургъанлай, меннге тенглеше, ол къатын акъыртын джангыз эрине эшитдире айтады:

— Ма энтда бизге чабадыла. Бөрмедиле ала бизге тынчлыкъ, рахат джашаргъа къоймадыла... Сен, Федя, бери къара, анда аланы бир да аяма!

Айюсыман Федя, бара тургъанлай, джау джугъу къара къолджаулукъ бла терлеген къолларын сюрдеди, джумушакъ, джылы ышарады, базыкъ ауазы бла айтады:

— Сен сау кечени юретиб тургъанса мени, энтда ол сеннге азды. Болду! Сенсиз да не этерими кесим да билеме. Сен аны къой да, юйге къайтханлайынга. сизни бригадиригизге айт, ала джол джанында Чириген джалпакъны къатында биз кёргенча аллай къолайсыз капнала этселе, биз аны терисин къобарырбыз. Алай айт анга! Ангыладынгмы?

Тиширыу дагъыда не эсе да бир зат айтыргъа умут этеди, алай болгъанлыкъгъа эри джаны къыйнала, андан башын алыргъа къолун силкеди эмда бек назик, джююлдеген ауазы бла айтады:

— Да болду энди, бир сабыр бол, аллах ючюн! Ма площадха барсакъ, анда сенден эсе бек иги айтырыкъдыла!

Стансе площадда трибунаны къатында — аскерге чакъырылгъанланы ариу тизилген сафлары. Тёгерекде — ашыргъанланы мардасыз кёб джыйылгъаны. Трибунада — узун, къарулу, кенг ёшюнлю къазакъ Яков Земляков.

— Мен — алгъыннгы тобчу, къызыл партизан. Саулай граждан къазауатда болгъанма. Джашымы ёсдюргенме. Ол энди менича артиллеристди, Къызыл Аскерни сафларындады. Акъ финлиле бла сермеш-

генди, джаралы да болгъан эди, бусагъатда немча фашистле бла сермешеди. Мен айырма артиллерист —наводчик болгъаным себебли, фашистлени мутлахлыкъларына тѣзюб болалмадым эмда джыйырма джыл мындан алда акъланы итджыйынын ууатханча, энди фашистлени экибиз да бирге ууатыр ючюн, мени кеси разылыгъым бла Къызыл Аскерни тизгинлерине алыб, джашым болгъан аскер бѣлекге джиберигиз деб военкоматха заявление бергенме! Мен урушха коммунист болуб барыргъа сюеме эмда партия организация мени партияны членлерине кандидатха алырын тилейме.

Земляковну джаш къазакъ Выпряжкин ауушдурду. Ол айтады:

— Фин акъгвардиячыла мени къарнашымы ёл-тюргендиле. Мен а къарнашымы орнуна туруб, аны къанын хатер салмай джаудан алыр ючюн, мени кеси разылыгъым бла Къызыл Аскерни сафларына алыргъа эмда фронтха джиберирге тилейме!

Къарт ишчи Правденко айтды:

— Мени эки джашым да Къызыл Аскердедиле. Бири — авиацияда, бири да джаяу аскерде. Мени алагъа ата борч салуум: джауну кѣкде джерде да хатерсиз, толу къурутхунчу уругъа. Алагъа, джашлагъа, болушлукъ керек болса, мен, не къарт болсам да, къолума шок алырма эмда джаш заманны эсге тиюрюрме!

Бишиб баргъан кюзлюк будай—къалын. дамлы, кѣм-кѣк, мийик бирча ариу ёсгенди, джаш къамишча. Къара будай адамны мийиклигинден да озгъанды. Джохарланыб сютден толгъан башла ауурланыб, эн-ишге бюгюлгендиле, джелде омакъ чайкъаладыла.

Келе тургъан машинадан бир джанына джанлай, атлы къара будайгъа киреди эмда олсагъатдан таша-яды: кёрюнмейди ат, атлыны акъ кёлеги да кёрюнмейди, кёк толкъунланы башында джангыз къазакъ фуражканы кызыл канвасы кыызарады, айтыргъа, баш къуса башлагъан чыгъана башча.

Машинаны тохтатабыз. Атлы джолгъа къайтады эмда къара будайны кёргюзе, айтады:

— Ма кёремисиз, къаллай ашхы зат ёсенди, ол анасы бергенни тегерек Гитлер да къайдан чыкъды эсе да! Ол кесин бош урады. Ой, бош этеди!.. Эки сутка болады мен юйде болмагъанлы, бир тютюн ичиригиз—мени тютюнюм бошалгъанды эмда фронтдан не хапар бар эсе да бир айтыгъыз.

Биз ахыргъы хапар айтабыз. Чал болгъан мыйыкъларың сылай, былай дейди:

— Бизни джаш тёлубюз, къарачыгъыз, къалай джигитча сермешеди, фронтха бизни—хар нени кёргенлени, аллай юч къазауатны ууатханланы чакъыр-сала къаллай боллукъду? Ахырына дери, итден туугъанланы, алагъа бу затны этдиргенлеге дери къырылыкъбыз. Мен айтама да, ала бизге бош урадыла кеслерин!

Къазакъ атдан тюшеди, джерге чёгелеб олтурады эмда тютюн тартады, сыртын джелге бура, джюгенни да кьолундан джибермегенлей.

— Къалайды сизни хуторда? Къарт къазакъла къазауатны юсюнден не айтадыла?—деб сорабыз.

— Муратыбыз былайды: бичен этиуню дженгил бошаб, мюрзеулени деменгили джыяргъа. Алай болмай Къызыл Аскерге дженгил керек болсакъ а—бусагъатда огъуна хазырбыз. Къатынла бизсиз да дже-

тишедиле. Кесигиз билесиз, биз алгъаракъдан огъуна аладан трактористле, комбайнерла хазыр этгенбиз.— Кука кёз кысады эмда кюледи къазакъ.— Совет власть да джукълаб турмайды, анга джукъларгъа да заман джокъду. Былайда, айхай да, тюзде дауурсуз джашаргъа ышыкъды, алай а къазакъла туугъанлы да ышыкъны излемегендиле эмда бугъаргъа сюймегендиле. Бу къазауатха уа сюйюб барлыкъбыз. Халкъда ол Гитлерге къаршчы ачыу уллуду. Не керекди анга, къазауатсыз джашаргъа кёлюмю бокъланады? Эмда ол кесин къайры урады?

Бизни ушакъ нёгерибиз бир кесек заманны тынгылаб, тютюн тартыб турду, рахат отлай тургъан атха кёз джетдире, сора сагъышлы болуб былай айтды:

— Мен къазауатны хапарын ыйых кюн эшитдим эмда болгъаным тюрлениб, нчим тышына айланды. Кече бир да джукълаялмадым, хаман сагъышландым: былтыр бизге черепашка чабыуул этиб бездиргенди, бусагъатда Гитлер чабады, ала бары да халкъгъа къатыладыла. Дагъыда сагъыш этеме: кимди ол Гитлер деген, аллай огъурсуз ууакъ джаныуар, ол хар кимге да илиниб кюрешген эмда барына да тынчлыкъ бермеген? Сора герман къазауат эсиме тюшдю, мен а аны аллындан ахырына дери кюллукъ этгенме, джауланы къалай уруб тургъаным да тюшдю эсиме... Сегизеуленни ма бу кюлум бла сойландыргъан эдим, барын да атышыулада.— Къазакъ джунчуяракъ ышарды, акъыртын айтады.— Аны юсюнден энди ачыкъ айтыргъа боллукъду, алгъын уялгъан этиучен эдим... Эки Георгий бла юч медалгъа тыйышлы болгъанма ол заманда. Алапы манга бошунакъгъа такъгъан болмаз эдиле. Ма алайды да! Эн-

ди ма кече джатыб турама, алгъыннгы къазауатны юсюнден а эсима тюшюреме эмда акъылыма былай келеди: къачан эсе да, эртде бир газетчикде окъугъан эдим Гитлер да Герман къазауатда болгъан эди деб. Эмда джюрегим асыры бек къыйналгъандан орундукъда джатыб тургъандан бери туруб, олтурдум да эшитдириб айтдым: «Ол заманда, ол сегизни бири болуб къолума нек тюшмеген эди ол?! Джангыз бир сермесем — экиге юлешиниб тюшер эди! Қатын а джукъу арасында сорады: «Сен кимни юсюпден бушуу этесе?» «Гитлерни юсюнден, — дейме, — анга юч кере палат болсун! Джукъла, Настасья, сени акъылынг джетген иш тюлдю ол.»

Қызақъ папирос тюбюн къолунда уууб джукълатды эмда атха мине айтды:

— Хы, да ол, ачы джау, излегенин табарыкъды! — Сора бир кесек тынгылаб, джюгенни билеклери тарта, манга айланыб, къатыракъ былай деди: — Сен, Александрыч, Москвада болгъан төренг болса, дончу къызақъланы уллусу, гитчеси — бары да хазырдыла де анда. Хайда, сау къалыгъыз. Бичен этиле тургъан джерледе гражданкалагъа, къатынлагъа болушургъа ашыгъама!

Бир минутдан атлы кез туурадан ташайды, аны баргъан джолун, къулакъны сазлы тигинде ат туякъла чыгъаргъан букъуну джел созуб ёрге келтирген сызлыгъы белгилейди.

Ингирде Моховск эл Советни крыльцосунда колхозчуланы бир къаууму джыйылды. Адам ортасына келген. къууджаякъ колхозчу Кузнецов ашыкъмай селешеди эмда аны ишде чыныкъгъан уллу къоллары тобукъларында рахат турадыла.

— ...Мен алагъа джесирге джаралы болуб тюшген эдим. Бир кесек маджал болгъанлайыма, ишге джибердиле. Бизни къаладжюкге сегизишер этиб джеге эдиле. Алай бла сюрюб турдукъ немча джерни. Андан сора шахтагъа ашырдыла. Марда—он тоннаны джюклерге, биз а экишер тоннаны кючден-бутдан джюклеыбиз. Толурмасанг—тюедиле. Аллынгы къабыргъагъа айландырыб, артынгдан уруб тую эдиле, бетинг да къабыргъагъа тийиб турур ючюн ургъанлары сайын. Андан сора чыгъаналы темир чыбыкъдан этилген клеткагъа сала эдиле. Клетка алаша болгъаны себебли, чегелеб тура эдик. Анда эки сагъатны турсанг, ыргакъла бла тартыб чыгъарадыла, кесинг чыгъалмайса...—Кузнецов рахат кезлери бла тынгылаб тургъанлагъа къарайды эмда биягъынлай, ашыкъмай хапарын бардырады.—Манга къарачыгъыз: мен бусагъатда, айтыргъа, арыкъма эмда ауруулума, алай болгъанлай да базманда джетмиш килограмм тартама, алада уа, джесирде, сау эки джыл бла джарымны ичинде къуру къыркъ килограмм да тартмай турдум. Ма керемииз, ала мени неге джедирген эдиле.

Бир белек секундха шошлукъ болады, андан сора биягъы колхозчу Кузнецовну ол шош ауазы барады.

— Бусагъатда мени эки джашым немча фашистле бла ссрмешедиле. Мен да умут этеме, барыб аладан дерт алыр заман джеггенди деб. Алай а, сиз граждандла, мени кечигиз, мен аланы джесирге аллыкъ тюлме. Аны чыртда эталлыкъ тюлме.

Терен ахсыныб, къайгъылы тынгылайдыла. Кузнецов, кезлерин ёрге келтюрмей, кесини кюнде кюй-

ген к'алтырай тург'ан к'олларына к'арады, ауазун гитчерек этиб бардырды:

— Мен, айхай да, граждана, сиз мени кечигиз. Алай а мени саулуг'уму ала тюбуне дери к'оймай эмгендиле... Ма энди ала бла уруш этгеним болса, ким билсин, солдатланы джесирге алырг'а да болур-ма, офицерлени уа алырг'а болаллык' тюлме. Болаллык' тюлме, олду ахырг'ы с'эюм! Мен анда эм ачы инджилиуно аланы джюйюсхан офицерлеринден к'ергенме. Кечигиз, алай а болум ала бла алайды...— деб ёрге к'обду, уллу, арык' санлы, сак'ланмай тург'анлай джарыб джашланган, ачуудан толг'ан к'езлери бла к'арай.

Вашевск хуторну колхозунда к'азауатны экинчи кюнюнде уллу гитче да к'алмай ишге чык'г'андыла. Таб аллайлада, к'артлык'лары бла эртде ог'уна ишден бош этилгенле да чык'г'андыла. Хутордан узак' болмай ындырны тазалауда эркиши, тишируу да к'уру к'артла ишлейдиле. К'артлык'дан к'егерген бир бек к'арт, к'алтырауук' бутларын да кенг джайыб, олтург'анлай, кюрек бла хансны ариулай турады.

— Акка, сизни бу олтуруб тург'анлай ишлегенигиз к'алайды?

— Белими бюгерге манга к'ыйынды, джаным, олтург'анлай а—табды.

Алай а алайда ишлеген к'арт к'атынланы бири «Акка, сиз юйге кетсегиз да боллук' эди, биз сенсиз да кесибиз тындырлык'быз ишни»,— дегенинде, к'арт гитче мутхуз к'езлерин анга джити к'аратды эмда к'аты джууаб этди:

— Мени юч туудуг'ум да к'азауатда кюрешеди-ле, мен да алаг'а не зат болса да бир зат бла болу-

шургъа керекме. Сен мени юретирге алкъын джашса.
Мени чакълы бир джашасанг, ол заманда юретирсе.
Ма алайды да!

* * *

Дончу къазакъланы джюреклеринде эки сезим турады. Ата джуртха суюмеклик эмда фашист зорчуланы кёрюб болмау. Суюмеклик таймаздан ёмюрлени джашаб турлукъду, кёрюб болмау а джаулары хорлаб, ахырларына дери толу ууатхынчы джашасын.

Ол кёрюб болмауну эмда халкъ ачуну сууукъ хынысын ким кесине уятхан эсе, анга уллу пелях боллукъду!

СМОЛЕНСК ТАБАДА

Джууукъ тылда битимни джыйыу иш барады. кюлтелени ташыйдыла, кендирин джыядыла. Смоленскени джерини саргъалгъан тюзлерише къара будайны оргъан колхозчу тиширыулары бюгюлген сыртлары кёрюнеди, чегет кыйырла бла сазлы тикледе сабийле мал кютедиле, эмда эртден сайын элдеде сюрюучю сыбызгъыланы согъулгъанлары, эшилген уллу сыбыртхыланы чакъдырылгъан тауушлары, гугурукланы джарыкъ кычырыулары тамам рахат замандача чыгъадыла. Алай а фронт линиягъа къаллай бир джууукъ барсанг, алай бир мутхуз, бушуулу бола-

ды хал, адамлары кѳююб кетген кѳуу-шуу элле— былайда кѳб болмай гитлерчиле иелик этгендиле. башхасы болмай мамыачы пасыкѳ джыйынча баргъандыла джол джанла бла.

Тебленген, мыдах чюйреленген кѳара будай, джукълары да кѳалмай кюйген элле бла станселе, немча тобла бла бомбала чачхан клисала, эмда хар кѳалайда да хатерсиз, бир тукѳум бир сылтаусуз чачылгъанланы ызлары кѳрюнедиле. Н. районда бизни махтаулу аскер бѳлеклерибизни айландырыб ызларына уруулары бла киши джерлени эмда керексизге чачуу-кѳучуу этнуню сюйгенле кѳачыб баргъан джолларында ѳтген гитлерчи солдатланы каскалары башларына кийдирилген крестле юслерине чанчылгъан ашыгыш тѳбечикле этилген кѳабырланы кѳоя, артха джанлагъандыла...

Гитлерчи аскерни обер-ефрейтору Вернер джесирма бизни аллыбызда олтурады, мыдах, аны бла бирден тарбуууннга тыйылгъан джаныуарча, кишини кѳрюб болмагъан кѳзлери бла кѳарайды, аскер джорукѳдача, кесгин джууаб береди.

Огъай, бу не аз да соруу тюлдю, биз джангыз билирге сюебиз: ол алгъын ким болгъанды, не этгенди, бизни джерибизде кѳалай уруш этгенди. Акъырын-акъырын бары да ачыкѳ болады.

Вернер джесирге бююн эртденбла тюшгенди. Ол Польшаны, Францияны кючлеуде болгъанды эмда мында урушла башланганы ал кюнлеринден бери Восток фронтдады. Арт юч сутканы ичинде ол джукѳ ашамагъанды, бет-кѳол да джуумагъанды, бети кийимлери да кирдиле, аны, кѳксюл джашил кийимлери

гозурагъандыла, чурукълары джамалыбдыла, таб чурукъ башлары да къолан болгъандыла джамауладан.

Бизни артиллерия ефрейтор Вернер къуллукъ этген батальонну юч сутканы юйюкдюрюб тургъанды «Ол адам айтыб къолундан келмезча аман къыйынлыкъ эди,—деб, мыдах айтады ол,—бизде къоранчуллу эди, бет-къол джууаргъа болалмагъанны къой, окопалада башыбызны ёрге кёлтюрюге болалмай эдик... «Тёртюнчю суткасында спортчуча кесин тюзетиб туруучу джигит ефрейтор бла талай солдат кеслерин джесирге берирге оноулашхандыла.

Адетле болгъанча, джесирлени асламысы бизни артиллериябызны юсюнден тамам уллу багъалатыу бла эмда уллу къоркъуу бла айтадыла. Аланы бир бирлери, тобларыбызны оту бла джерге джабышдырылыб, сора джесирге алынганла, сылхырча гырылдайдыла, эмда аланы акъыллары шашхынлы болгъаны ачыкъ танылады, бир бирлери да мутхуз ауазлары бла: «Совет артиллерия—ол тамам къоркъунчлукъ затды» дейдиле. Джауну былай мюкюл болууу—бизни артиллеристлерибизге иги махтауду.

Ол Вернер, ол болгъан взвод солдатлары Совет Союзгъа къаршчы къазауатха къаллай кёл бла келген эдиле деген соруугъа быллай джууаб этди: «Аллында биз дженгил хорлам боллукъду деб умут этген эдик, артда уа биз мында ёлюмюбюзню табарыгъыбызны ангыладыкъ». Бу сёлешиледе болгъан джолдашланы бири ол ызына Германиягъа къайтыргъа сюемиди деб соргъанында, ары дери иги сюймей джууаб эте тургъан Вернер дженгил джангырыб айтды:

—Огъай, огъай, бусагъатда сюймейме! Мен керекли-

си чакълы бирни алгъанма, энди къазауат манга керек тюлдю.

Экинчи джесир, Н. Немча дивизияны Н. джаяу аскер полкундан джесирге джети солдат бла бирге алыннган ефрейтор Ганс айтды:

— Бу урушха дери биз кёб кюнню ашамай тургъанбыз, сора мен кесими солдатларыма айтдым. «Былайда совет танкала джюрюйдюле, бизникиле уа джокъдула, бизге ашатмайдыла, сора энди кесини солдатларына джукъ ашаталмагъан эмда урушда аланы техника бла джакълаялмагъан къралгъа мындан ары къазауат этерге боллукъ тюлдю. Джесирге берилейик!» Эмда биз сизни танкларыгъызны алгъа ётмеге къойдукъ да джаяу аскерге кесибизни бердик. Аллай уллу къоранчла бола тургъанлай, биз уруш эталлыкъ тюл эдик. Бизде батальонланы кадр составларыны онсегиз—джыйырма процентлери сау къалгъанды. Джангыз арт кюнлени ичинде юч ротаны аскерчилерини джарымындан асламын тас этгенбиз.

Кёб болмай Францияны тюзлерин теблеген эмда кеслерини хорланмазлыкълары бла махтанычу солдатланы бусагъатда къарамлары джапылары да ма алайды.

Не тукъум амал бла да немча солдатны сауут тюбюнде тутар ючюн фашистле хыйлалыкъ бла джарашдыргъан къыйын къурамлы система алкъын кесини кючюндеди. Немча ротаны бирге этилген окопаларындан джангыз бир солдат офицерден джанлаб бир джерге озаллыкъ тюлдю, ол алайдан озалса да, тылда аны полевой жандармерия къысха тутарыкъды. Офицерле-фашистле солдатланы джесирге тюшсегиз, сизни анда бек дженгил бошарыкъдыла деб

къркьутадыла. Ётюрюк, къркьутуу, эм кьаты мизам—была бары да кьазауатдан безген немча солдатны алкьын окопалада тутадыла, алай болса да гитлерчи аскерни бёлеклерини оюла башлагъаныны биринчи белгилери ачыкъ кёрюне тебрегендиле: тылда кеслерин сакълаб тургъан офицер кьауумланы разы болмаулары, Совет Союзгъа кьаршчы этилген кьазауатны ахыры алагъа хорлам келтирмезлигин ангылау, гитлерчи башчы кьауумну аманлыкъчы политикасына ийнанмау.

Энди Къызыл Аскерни джауну урууу не кьадаар кючлю болса, немча-фашист аскерни бир амалы болмай чачылууну эмда кьуруууну процесси ол кьадаар дженгил барлыкъды.

БАШЛАРЫ

Сынау	3
Продкомиссар	7
Илюха	16
Алешканы джюреги	26
Джол-джолчукъ	49
Республиканы реввоенсоветини председатели	117
Тайчыкъ	126
Киши къыан	139
Донда	170
Смоленск табада	179

МИХАИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ ШОЛОХОВ

ДОНСКИЕ РАССКАЗЫ

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник В. А. Гаврилко
Худож. редактор М. П. Бертник
Техн. редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 31-III-1975 г.
Подписано в печать 14-V-1975 г.
Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 5,75.
Усл. п. л. 8,05. Уч.-изд. л. 6,63.
Заказ 2201. Тираж 1000 экз.
Цена 27 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская
областная типография,
Черкесск, Первомайская, 47.